

Landsverneplan for helsesektoren

Forprosjekt

Rapport til Helse- og omsorgsdepartementet

Landsverneplan for helsesektoren

Forprosjektrapport

1. Innledning

Bakgrunn for oppdraget

Helse- og omsorgsdepartementet iverksatte høsten 2005 arbeid med ”Landsverneplan for helsesektoren”. Arbeidet er ledd i prosjektet Statens kulturhistoriske eiendommer, der det er bestemt at departementene skal utarbeide landsverneplaner for statlige eiendommer innenfor den enkelte sektor. For mer informasjon om prosjektet Statens kulturhistoriske eiendommer (SKE), se www.statenskulturhistoriskeeiendommer.no.

Formålet med landsverneplanen er å verne et utvalg kulturminner og kulturmiljøer som dokumenterer helsesektorens historie og utvikling. Landsverneplanen skal gi sektoren fullgod oversikt over kulturvern hensyn knyttet til egen sektor; hvilke eiendommer det omfatter og hvordan vernehensyn skal ivaretas i fremtiden. Dette gir større forutsigbarhet i eiendomsforvaltningen og vil utgjøre en viktig premisse for kommunal og fylkeskommunal planlegging. Gjennom verneplanarbeidet vil man stadfeste sektorens verdier og bidra til bevissthet om og kompetanse innen kulturminneforvaltning innenfor sektoren.

Denne rapporten oppsummerer arbeidet i forprosjektet og danner beslutningsgrunnlag for det videre arbeidet i sektoren og det enkelte helseforetak. Innholdet i rapporten er forelagt koordineringsgruppen for prosjektet som stiller seg samlet bak konklusjonene.

Organisering av prosjektet

Helse- og omsorgsdepartementet har det overordnede ansvaret for at det utarbeides landsverneplan for de kulturhistoriske eiendommene i sin sektor og at retningslinjene for forvaltning av de kulturhistoriske eiendommene blir fulgt opp.

Forsvarsbygg er engasjert av Helse- og omsorgsdepartementet til å gjennomføre landsverneplanarbeidet. Forprosjektets historikkdel ble igangsatt september 2005 og øvrige aktiviteter 1. januar 2006. Forprosjektet ble avsluttet 1. mai 2006.

Prosjektansvarlig i Nasjonale Festningsverk har vært stabssjef Janne Wilberg / seksjonssjef Christian Borhaven. Prosjektgruppen har i forprosjektperioden bestått av 3 medarbeidere; sivilarkitekt Marte Oftedal (prosjektleder), historiker/datafaglig Erlend Hammer og historiker Runar Jordåen.

Det er etablert en egen koordineringsgruppe for prosjektet "Landsverneplan for helsesektoren" med representanter for Helse- og omsorgsdepartementet, de fem regionale helseforetakene, Riksantikvaren og SKE. Koordineringsgruppen skal ivareta den løpende oppfølging både faglig og økonomisk av prosjektet innenfor gitte rammer.

Medlemmer i koordineringsgruppen har vært:

Nils Arne Bjordal (leder, Helse Midt-Norge RHF), Kai R. Furberg (Helse- og omsorgsdepartementet), Asbjørn Elde (Helse Nord RHF), Einar Ramsli (Helse Sør RHF), Finn Laugerud (Helse Øst RHF), Åsmund Norheim (Helse Vest RHF), Ingrid Djupedal (Riksantikvaren), Eirik T. Bøe (Statens kulturhistoriske eiendommer). Forsvarsbygg har ivaretatt sekretariatsfunksjonen for gruppen.

Fakta:

- 5 Regionale helseforetak (RHF)
- 32 Helseforetak (HF)
- Totalt ca. 4. mill m² bygningsmasse fordelt på
- ca. 250 lokaliteter
- ca 2000 enkeltbygninger

2. Presentasjon av hovedaktiviteter i forprosjektet

Kontaktnett i helseforetakene og dokumentasjonsstatus

Etablering av kontakt med helseforetakene, kartlegging av dokumentasjonssituasjon og registerstatus har vært en prioritert oppgave.

Det er arrangert regionvise møter med kontaktpersoner fra samtlige helseforetak.

Ved siden av å innhente oversikt over eiendomsporteføljen, dokumentasjonssituasjonen og eiendomsforvaltningen i helseforetakene har prosjektgruppen gjennom møtene informert om landsverneplanarbeidet og etablert et kontaktnett mot helseforetakene.

Eiendomsforvaltning og dokumentasjonssituasjon

Helsesektoren er med sine ca. 4. mill m² bygningsmasse en av de to største eiendomsforvalterne i statlig sektor. Det er det enkelte HF som er hjemmelshaver til eiendommene. Eiendomsforvaltning i helseforetakene er gjennomgående lagt til avdeling for intern drift og service eller lignende og i noen tilfelle til egne eiendomsenheter.

Eiendomsforvaltningen er likevel preget av at foretakene etter helsereformen i 2002 er relativt nyetablerte som virksomhet, og at prosessen med statlig overtagelse og avklaring av eierskap til enkelte eiendommer har vært en lengre prosess.

Dette gjenspeiles også i dokumentasjonssituasjonen som er lite enhetlig, og varierer mellom de ulike foretakene. Det finnes ikke et felles system for eiendomsregister. Flere av foretakene har gått til innkjøp av og er i ferd med ta i bruk elektronisk baserte FDV-systemer. Systemene som velges er imidlertid ikke felles eller enhetlig for sektoren.

*Trondhjems hospital.
Bygningen er fra 1845,
men institusjonen har
røtter tilbake til 1277.*

Det gjennomgående er at alle foretakene har god oversikt over hva de har av tegninger som viser dagens situasjon. Formatet og tilgjengeligheten varierer imidlertid. Ca. 1/3 av foretakene opplyser at de har digitaliserte tegninger av dagens bygningsmasse. Eldre tegninger og annen dokumentasjon er langt mer ulikt tilgjengelig. Noen oppgir at fylkeskommunen har beholdt de eldre arkivene, mens andre foretak har overtatt alt materiale. Mye tegningsmateriale osv befinner seg ute på det enkelte sykehus. Det kan synes som de færreste av foretakene har god systematikk og oversikt over eldre tegningsmateriale.

Når det gjelder situasjonsplaner, reguleringskart, foto og andre arkivalia er situasjonen tilvarende sammensatt. En del foretak opplyser at de har mye av materialet tilgjengelig hos seg, mens andre henviser til fylkeskommunen, kommunen eller andre arkiv.

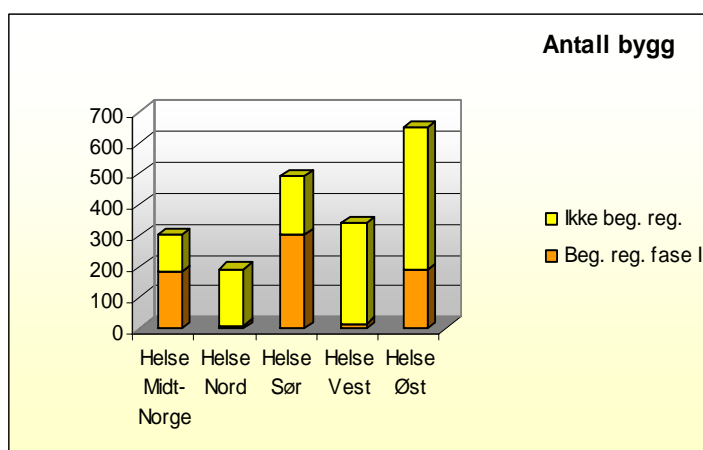
Lokal historie

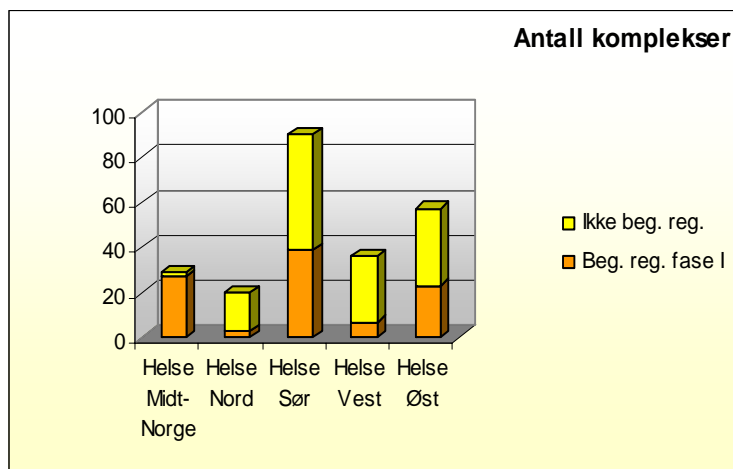
Gjennom kontaktnettet i helseforetakene har prosjektgruppen fått en del informasjon om mulige lokale informanter når det gjelder historie. Det er videre samlet inn opplysninger om lokalhistorisk litteratur. Dette er sammenfattet i en bibliografi og presentert regionvis. (vedlegg).

Registrering i SKE database

I regi av prosjektet Statens kulturhistoriske eiendommer (SKE) er det utviklet en database for registrering og utarbeidelse av landsverneplaner. Registeret i denne databasen vil bli benyttet som grunnlag for utvelgelse og til produksjon av kataloger til Landsverneplan for helsesektoren.

Helseforetakene startet registrering i denne basen i 2004, men dette arbeidet ble ikke fullført. I januar 2006 var status at omkring en tredjedel av foretakene hadde påbegynt registrering av sine eiendommer:

Koordineringsgruppen for landsverneplanen gikk inn for at alle HF skulle slutføre fase I-registreringen innen 1. april 2006. Prosjektgruppen utarbeidet en egen manual for registreringsarbeidet som definerte hvilke opplysninger man ønsket at foretakene skulle legge inn.

For hvert bygg er det bedt om følgende opplysninger:

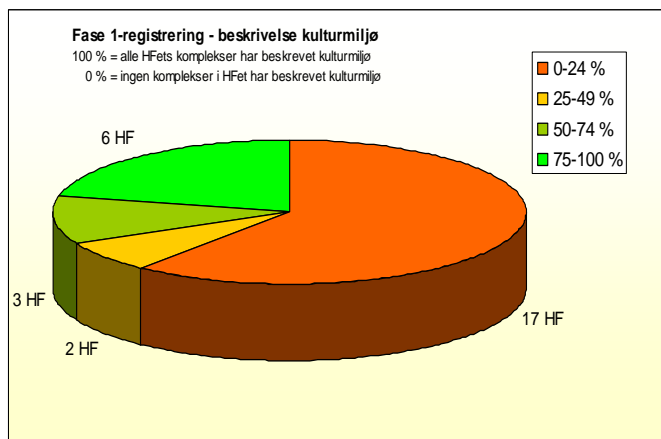
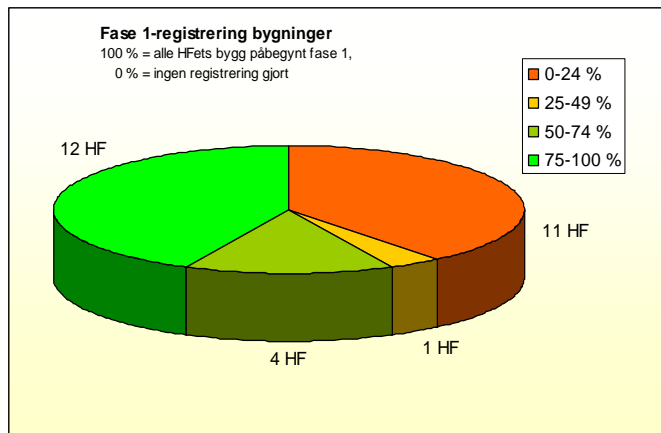
- bekreftelse på at bygget eksisterer
- datering av bygget
- opplysning om evt. eksisterende vern på bygget

I tillegg er det for hvert kompleks bedt om at anlegget beskrives kort mht. type institusjon, byggeperiode(r) og eventuelt opplysninger om arkitekt, større ombygginger osv.

Datagrunnlaget for helsesektoren i SKE-registeret er hentet fra statens registrering av eiendommer forut for gjennomføring av helsereformen. Datagrunnlaget har vist seg å inneholde relativt mange feil og mangler i forhold til dagens eiendomsportefølje i foretakene. Parallelt med registreringsarbeidet har det derfor vært nødvendig med en kvalitetssikring av de opplysninger som lå inne i basen både på kompleksnivå og byggnivå. Prosjektgruppen har på grunnlag av dette innhentet oppdaterte lister over alle kompleks for hvert HF. Det har også vært nødvendig å innhente data for bygninger der kompleksene ikke tidligere har vært registrert i basen. Prosjektet har også initiert at ansvarssted i databasen er endret fra regionalt helseforetak til det enkelte foretak.

Arbeidet med SKE-basen; opprydding og slutføring av fase I registrering har vært en relativt omfattende oppgave i forprosjektet. Opprydding, kvalitetssikring av forekomster og slutføring av fase I registrering er imidlertid en forutsetning for det videre arbeidet. Et effektivt verneplanarbeid forutsetter at det finnes en felles database med informasjon om samtlige bygninger i helseforetakene.

Status i registreringsarbeidet pr. 28. april 2006:

Status ved avslutning av forprosjektet viser at det fortsatt gjenstår relativt mye registreringsarbeid før fase I registrering er komplett. Ufullstendig Fase I registrering har innvirkning på organisering og risikovurdering av aktivitetene i hovedprosjektet.

Koordineringsgruppen

Det er avholdt 4 møter i koordineringsgruppen. 3 møter har vært arrangert hos de regionale helseforetakene Helse Midt-Norge, Helse Øst og Helse Vest. I tilknytning til møtene har gruppen fått orientering om prosjektene Tronka (kontorer for Statsbygg Midt-Norge), Ullevål museum og eiendomsforvaltningen i Helse Fonna HF.

Pilot grovsikting Sykehuset Østfold HF

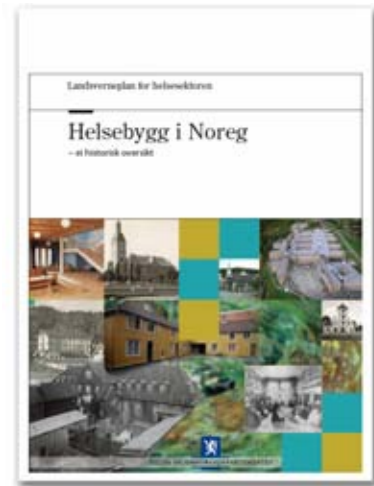
For å kunne tids- og kostnadsberegne viktige aktiviteter i hovedprosjektet var det nødvendig å gjennomføre en pilot. I forprosjektet er det derfor gjennomført en overordnet gjennomgang og vurdering av eiendommene til Sykehuset Østfold HF. Sykehuset Østfold omfatter 21 kompleks. Av disse er 4 sykehus og 6-8 mindre institusjoner samt boliger. På grunnlag av informasjon fra eiendomsforvaltningen i helseforetaket, gjennomgang av foto/tegninger og noe bakgrunns historikk for samtlige anlegg valgte man å foreta befaring

av 3 sykehus og et distriktpspsykiatrisk senter. Ut fra en slik første vurdering er det mulig å angi at 2-3 av anleggene bør vurderes nærmere i neste fase av prosjektet. Funnene i Sykehuset Østfold HF og stikkprøver mot enkelte andre helseforetak er lagt til grunn for å vurdere omfanget av anleggskategorier og hvor mange anlegg man anslagsvis må befare i det videre arbeidet.

Historisk oversiktsartikkel

Som en premiss for landsverneplanarbeidet skal det foreligge en oversikt over sektorens historie som grunnlag for fornuftig utvelgelse av verneverdige bygninger og anlegg. Arbeidet med å utarbeide en historisk oversiktsartikkel har vært prioritert fra Helse- og omsorgsdepartementet og inngår derfor i forprosjektet. Artikkelen leveres som et trykket produkt (se nedenfor). Historiker Runar Jordåen som har vært ansvarlig for artikkelen har underveis i arbeidet deltatt i seminar og møter ved Helse- og medisinhistorieprosjektet ved Rokkansenteret i Bergen.

I forbindelse med historiarbeidet er det sammenfattet en bibliografi over litteratur knyttet til emnet (vedlegg).

Forvaltningsrutiner

Det er nedsatt en arbeidsgruppe for utarbeiding av en grovkisse til forvaltningsrutiner med en representant for Helse Vest RHF, St. Olavs Hospital HF og Nordmøre og Romsdal HF samt Forsvarsbygg. På grunnlag av diskusjon i koordineringsgruppen er det utarbeidet et forslag til en implementeringsplan for kulturminneforvaltning; se nedenfor.

Forankring og informasjon

Det er utarbeidet en kommunikasjonspolicy i forprosjektet. Formålet med kommunikasjonspolicyen er å legge et grunnlag for

- Eierskap til landsverneplanen i helseforetakene
- Toveis kommunikasjon mellom sektoren og prosjektgruppen underveis i arbeidet

Det er i samarbeid med SKE lagt ut informasjon om prosjektet på deres nettsider. Disse sidene er tilrettelagt slik at de også i hovedprosjektet kan brukes som en informasjonskanal for prosjektet.

Det er videre planlagt et oppstart-seminar for hovedprosjektet. Samlingen vil gå over to dager i juni 2006 og være rettet mot kontaktpersoner for landsverneplanen i hvert foretak. Seminaret vil ta for seg landsverneplanen generelt, opplegg for det videre arbeidet og informasjon om kulturminner og kulturminneforvaltning.

3. Leveranser fra forprosjektet - grunnlag for hovedprosjektet

Historisk oversiktsartikkel

Forprosjektet leverer den historiske oversiktsartikkelen som et trykket produkt; utgitt som en rapport fra Helse- og omsorgsdepartementet. Faglig ansvarlig for utarbeidelse av historikken har vært Runar Jordåen. Erlend Hammer er ansvarlig for layout og bearbeiding før trykking.

På grunnlag av artikkelen er det utarbeidet en tabellarisk oversikt over alle institusjoner og anlegg som er omtalt i historikken. (vedlegg)

Avgrensning av porteføljen

Helse- og omsorgsdepartementets ansvarsområde favner vidt; fra folkehelsearbeid og primærhelsetjeneste til spesialisthelsetjeneste og helsetilbud til rusmisbrukere. Ved utarbeidning av den historiske oversiktsartikkelen er det lagt vekt på å beskrive hele bredden i den historiske utviklingen, og ikke begrense fremstillingen til det som er i statlig eie i dag. For selve verneplanarbeidet vil det imidlertid bli gjort en avgrensning.

Bygninger og anlegg i statlig eie

Landsverneplan skal kun gjelde bygninger og anlegg i helseforetakenes (statlig) eie. Formålet med landsverneplanarbeidet er først og fremst å få bedre oversikt over Statens kulturhistoriske eiendommer, og det er dette som ligger i oppdraget fra regjeringen til de ulike departementene. Landsverneplanen skal gjelde stående bygninger og anlegg med tilhørende arealer. Planen skal ikke omfatte arkeologiske kulturminner, løse kulturminner eller personalhistoriske forhold.

Planarbeidet vil i prinsippet omfatte alle eiendommer i helseforetakenes eie, samt anlegg som foretakene leier, og har fullt forvaltningsansvar for. Det gjøres likevel et unntak for boliger, barnehager, velferdshytter o.a. som ikke har direkte tilknytning til institusjonsdrift og som ikke ligger inne på sykehusenes område. Her må det utvises noen grad av skjønn, slik at man likevel fanger opp bygninger av denne typen som viser seg å ha spesiell verneinteresse. Eiendomsmassen omfatter et mindre antall bygninger og anlegg med spesiell tilknytning til den samiske befolkningen. Disse vil bli vurdert i samarbeid med Sametinget.

Miasmetårn, Ullevål sykehus, Oslo.

Anlegg som ikke er i statlig eie

Prosjektet Landsverneplan for helsesektoren vil også *liste opp* helsebygg som ikke i dag er i helseforetakenes eie, men som kan ha verneverdi. Listen vil baseres på det materialet som prosjektgruppen får kjennskap til gjennom arbeid med foretakenes eiendommer og bakgrunnskunnskap om sektoren. Sektoren omfatter bl.a. en rekke private sykehus og institusjoner drevet av ulike aktører (stiftelser, frivillige organisasjoner, kommersielle interesser). Ca 25 private sykehus har pr i dag avtale med RHF/HF. Det finnes også en del tidligere helseinstitusjoner som ikke lenger brukes til helserelaterte formål som kan ha verneinteresse. Dette omfatter blant annet institusjoner knyttet til den samiske befolkningens helsehistorie og vi inngå i dialogen med Sametinget.

Det er utarbeidet en kortfattet oversikt over en del av de viktigste aktørene og hvilke institusjoner de driver (vedlegg).

Bygnings- og anleggskategorier - behandling i landsverneplanen

De viktigste kategoriene bygg som har hatt/har funksjon i helsearbeidet er:

- Somatiske sykehus (generelle sykehus, spesialsykehus – som leprasykehus, revmatismesykehus, distriktsmedisinske senter, tuberkuloseinstitusjoner etc.) .
- Psykiatriske sykehus (sentralinstitusjoner, DPS etc.).
- HVPU-institusjoner (sentralinstitusjoner, bofellesskap).
- Rusinstitusjoner
- Pleieinstitusjoner (sykehjem, aldershjem).
- Rehabilitering, bad etc.
- Samiske helseinstitusjoner
- Apotek - farmakologi
- Legekontor, tannlegekontor, helsesenter, helsestasjoner
- Sentrale helsemyndigheter

"De tre gratier" av Istvan Lisztes, Rikshospitalet

*Administrasjonsbygget ved
Sørlandet sykehus,
Kristiansand.*

Foto: www.nettsykehus.no

Gjennom arbeidet med bygningsmassen i helseforetakenes eie vil man i stor grad få oversikt over majoriteten av de psykiatriske og somatiske sykehusene. Slik vil hovedporteføljen på en god måte dekke disse institusjonstypene, og den innsikten man opparbeider seg vil også kunne gi grunnlag for å vurdere enkeltinstitusjoner innen psykiatri og somatikk som ligger utenfor helseforetakenes eie.

Gjennom arbeid med helseforetakenes eiendommer vil man også i noen grad få oversikt over rusinstitusjoner. Dessuten er en del tidligere tuberkuloseinstitusjoner i foretakenes eie, slik at arbeidet med hovedporteføljen gir en viss mulighet for å ivareta denne kategorien, samt gir et visst grunnlag for å kunne vurdere enkeltinstitusjoner som har vært tuberkuloseinstitusjoner uten å være i helseforetakenes eie. Man vil i liten eller ingen grad få oversikt over de andre institusjonstypene som er listet opp som helsehistorisk viktige ovenfor (HVPU, pleieinstitusjoner, rehabilitering, lege- og tannlegekontor, helsesenter etc.).

Tilsvarende omfatter farmakologi et langt bredere spekter enn sykehusapotekene, men i stor grad hjemmehørende utenfor sektoren. Bygninger knyttet til de sentrale helsemyndighetene faller også i stor grad utenfor sektorens eiendomsforvaltning, men er svært relevant ift en tematisk vurdering og en nærmere historisk fremstilling.

Anlegg utenfor statlig eie som kan være aktuelle for nærmere tematisk vurdering:

- Bygninger knyttet til sentrale helsemyndigheter
- Sykehjem/aldershjem
- Tidligere institusjoner for psykisk utviklingshemmede
- Somatiske sykehus i privat eie (særlig institusjoner drevet av private stiftelser og frivillige organisasjoner som NKS og Røde Kors, for eksempel Diakonhjemmet og Martina Hansens sykehus).
- Rusinstitusjoner i privat eie (særlig institusjoner drevet av frivillige organisasjoner som Blå Kors).
- Tidligere tuberkuloseinstitusjoner. Mange av dem som historisk var av størst betydning er ikke i statlig eie.
- Helseinstitusjoner med særlig tilknytning til samisk befolkning
- Farmakologi

Legekontor, tannlekantor og helsestasjoner er i mindre grad interessante å vurdere . Disse har hatt viktig funksjonell betydning, men har ikke i særlig grad resultert i særegne bygg/bygningstyper.

Regional tematisk tilnærming

Historiske sett karakteriseres helsesektoren av store regionale forskjeller som egner seg for en nærmere tematisk behandling. Eksempelvis har helsetjenesten i de nordligste fylkene hatt helt spesielle særtrekk knyttet til næringsgrunnlag og geografi.

Eventuelt videre tematisk arbeid

For å fange opp bredden innenfor sektoren kan det være ønskelig å gjøre en grundigere kartlegging og vurdering av eiendommer som ikke er i statlig eie. Evt. arbeid med disse eiendommene bør baseres på tematisk arbeid. Anlegg knyttet til tuberkulose og psykisk utviklingshemmede peker seg ut. Disse kjennetegnes ved at de 1) har vært underlagt statlig styring, 2) tidligere hatt viktig funksjonell betydning og 3) har resultert i definerte bygg/bygningstyper.

Tuberkuloseinstitusjoner (sanatorier, hjem, kysthospital) er den største kategori institusjoner fra 1900-tallet ved siden av somatiske og psykiatriske sykehus. Institusjonene er sterkt knyttet til de frivillige organisasjonenes innsats innenfor helsevesenet, men har også vært underlagt statlig regulering. De representerer en spesifikk, men tilbakelagt institusjonstype. Anleggene har ofte en karakteristisk arkitektur og plassering, og mange kan ha både arkitektonisk og arkitektur historisk verdi samt symbolverdi. Eiendommene finnes innenfor statlig eie i dag bare som spredte eksempler, i ny bruk.

Institusjoner for psykisk utviklingshemmede (sentralinstitusjoner, åndssvakehjem osv) har vært statlig regulert og finansiert, men det er ulike private og offentlige aktører (kommune og fylkeskommune) som har drevet institusjonene. På samme måte som tuberkuloseinstitusjonene representerer de en spesifikk, men tilbakelagt institusjonstype.

En slik grundigere tematisk behandling av anlegg utenfor statlig eie er det ikke rom for innenfor hovedprosjektet del I slik det er foreslått.

Kassasjonsrutiner/Forvaltningsrutiner

Det er behov for både å implementere kulturminnevern gjenerelt i helsesektoren og å utarbeide rutiner for forvaltningen av de verneverdige eiendommene. Man har derfor valgt å utarbeide et forslag til *Overordnet implementeringsplan for helsesektoren* som tar høyde for begge disse aspektene (vedlegg).

Avhending av verneverdig eiendom i statsforetak og selskaper står i en særstilling i forhold til den øvrige statlige eiendomsforvaltningen. Spørsmålet om

Vensmoen sanatorium i Saltdal, Nordland.

helsesektoren skal slutte seg til rutinene som gjelder for den statlige eiendomsforvaltningen er for tiden under vurdering i HOD.

Helsesektoren er i dag ikke bundet av *Instruks om avhending av statlig eiendom m.v* som gir retningslinjer for vurdering av verneverdi i forbindelse med kassasjon og avhending i de statsetater som er underlagt statlig instruksjonsmyndighet. Imidlertid har de fleste av de statseide selskapene/foretakene sluttet seg til avhendingsinstruksen etter initiativ fra FAD. Blant annet gjelder dette Entra Eiendom som er et selvstendig rettssubjekt, i sin tid skilt ut fra Statsbygg. Her er kulturminnehensynene tatt inn i vedtektene. En slik tilslutning til statens avhendingsinstruks kan gi flere gevinster for helsesektoren.

I det øyeblikket hvor foretaket har fått definert en verneverdig portefølje, fortrinnsvis gjennom en godkjent landsverneplan og formell fredning iht denne, må foretaket ivareta vernehensynene i alle eiendomsprosesser (bygningen/anleggets livssyklus fra vugge til grav). Dette er ikke minst aktuelt i avhendingssaker der man må sikre at verneverdiene overføres til ny eier på en god måte.

Ethvert kulturminne – uansett nasjonal eller internasjonal kulturminneverdi – er i utgangspunkt et lokalt kulturminne. Det vil si at lokalsamfunn og regionalsamfunnet ofte har sterke holdninger til videreutvikling og avhending av verneverdige bygninger og eiendommer. Dersom man ikke har rutiner for å ivareta vernehensynene i slike prosesser - og gjerne i en tidligfase - vil man ofte få sterke, negative lokale reaksjoner og aksjoner. Disse inntreffer i regelen sent i plan- eller gjennomføringsprosessen, og medfører ikke sjeldent turbulente verneprosesser med store fremdriftsavvik og ekstra kostnader som resultat, i tillegg til dårlig omdømme.

St. Jørgens hospital i Bergen. Hospitalet ble opprettet omkring år 1400 og var et spedalskehospital. Dagens bygninger er fra 1700-tallet. Da de siste to pasientene døde i 1948 ble institusjonen nedlagt.

Dersom vernehensynene ikke er ivaretatt i plan- og byggesaksprosesser risikerer man at planmyndighetene tilbakesender planforslaget med krav til ytterligere utredning, med det merarbeid og de meromkostninger dette medfører. Dette gjelder også reguleringssaker der omregulering er en del av avhendingsprosessen.

Manglende avhendingsrutiner kan også medføre tidstap knyttet til antikvariske myndigheter og deres begrensede saksbehandlerkapasitet og derav følgende lang behandlingstid.

Erfaringen fra større statlige eiendomsforvaltere er at det er mulig å utvikle samarbeidsrutiner med antikvariske myndigheter som baserer seg på en løpende og forenklet saksbehandling og ikke på enkeltprosjekter og ad hoc-saksbehandling.

Generelt gjelder at en stor eiendomsforvalter og betydelig samfunnsaktør har et større fokus på seg fra allmennheten enn en privat utbygger. Dette innebærer at det stilles høyere krav til en profesjonell eiendomshåndtering. I en periode med en betydelig avhending i helsesektoren vil en profesjonell håndtering av kulturminneverdiene både bidra til en ryddig og kost/effektiv avhendingsprosess, en god overføring av kulturhistoriske eiendommer til ny eier og et godt omdømme.

Vernekriterier

Kulturminneloven gir mulighet til å frede bygninger og anlegg som har arkitektonisk eller kulturhistorisk verdi. Kulturminneloven definerer kulturminner som ”alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø”. Alle spor er likevel ikke like viktige eller verdifulle, og det er nødvendig å gjøre et utvalg i forhold til et eventuelt fremtidig vern.

Målet med en landsverneplan er å verne et utvalg bygninger og anlegg som dokumenterer *sektorens* historie og virksomhet.

Utvelgelsen av kulturminner vil ta utgangspunkt i:

- Kulturminnevernets alminnelige utvelgelseskriterier
- Tilleggsriterier knyttet til sektorens egenart og historie

Riksantikvaren har utarbeidet en metode og et sett med kriterier for vurdering av verneverdi. Kriteriene er bl.a. omtalt i Riksantikvarens publikasjon ”Alle tiders kulturminner” og i SKE’s ”Veileder og eksempelsamling”.

Verneverdier som kriteriene bygger på:

Dokumentasjonsverdi - kunnskaps- og kildeverdi:

Bygningshistorisk, teknisk/håndverkshistorisk, arkitekturhistorisk, samfunnshistorisk/sosialhistorisk og personallhistorisk verdi

Dette er verdier som i viss grad er målbare og objektive.

Opplevelsesverdi:

Arkitektonisk, kunstnerisk/estetisk, brukspreget/alderspreget verdi (patina), miljøskapende, identitetsskapende/kontinuitetsskapende, nysgjerrighets- og forbløffelsesskapende og symbolverdi.

Dette er verdier som i mindre grad er målbare, men mer subjektive.

Skilt viser vei på Dikemark i Asker.

Forsterkende og overgripende forutsetninger som fremmer disse verdiene:

Ekthet/grad av opprinnelighet (autentisitet), kvalitet/vedlikeholdstilstand, pedagogisk potensiale, representativitet/sjeldenhet, bruksverdi/anvendbarhet, funksjonsdyktighet

Vernekriterier

På grunnlag av ovenstående er koordineringsgruppen enige om at følgende alminnelige vernekriterier skal anvendes:

Alder – Autentisitet – Representativitet – Sjeldenhet – Arkitektoniske kvaliteter – Miljøverdi – Symbolverdi – Identitetsverdi – Historisk kildeverdi – Pedagogisk verdi

Bredden i helsesektoren tilsier i tillegg at det samfunnshistoriske aspektet må tillegges vekt, og særlig *Sosial- og medisinhistorisk verdi*:

Det vil således være særlig viktig å fokusere på bygninger og kulturmiljø som:

- er viktige som representanter for eldre og nyere institusjonstyper
- vitner om spesielle utviklingstrinn i helsehistorien, vitenskapelig og på andre områder.

Andre forhold som bør inn i forbindelse med utvalget er økonomiske og bruksmessige vurderinger. Også anleggets tekniske tilstand og fremtidige utviklingsmuligheter vil måtte tas hensyn til ved utvalget.

I tråd med koordineringsgruppens anbefaling bør anvendelsen av vernekriteriene være en del av en løpende vurdering og diskusjon gjennom planarbeidet.

Økonomisk resultat forprosjektet

Regnskap for forprosjektet 2005-2006 (ca.)

<i>Kostnad</i>	<i>kr.</i>
Prosjektmedarbeider kr. 600/t x 1400	840000
Prosjektleder kr. 660/t x 531	350460
Spesialistbistand kr. 750/t x 206	143250
Reiser	40000
Andre prosjektkostnader	5000
Lay-out og trykking av historikk	25000
Totalt forprosjektet	1403710
Kontraktsramme	1600000

Det foreslås at det overskytende fra rammen for forprosjektet overføres hovedprosjektet.

4. Forslag til hovedprosjekt

- Rammer – budsjett og tidsperspektiv
- Organisering
- Aktiviteter (hovedaktiviteter, viktige milepæler, leveranser)
- Sluttprodukt

Budsjett for hovedprosjekt Del 1 2006-2008

Prosjektmedarbeider kr 550/t x 7425	4083750
Prosjektleder kr 660/t x 2700	1917000
Seniorrådgivere kr 750/t x 540	405000
Reisekostnader	400000
Andre prosjektkostnader	190540
Fotografering, kart mm	100000
Totalt	7096290
Totalt antall timer i hovedprosjektet:	10575
Totalt forprosjekt + hovedprosjekt:	8500000

Forslag til prosjektorganisering

Prosjektperiode 1.5.2006 – 1.5.2008

- **Koordineringsgruppe med følgende sammensetning:**
 - HOD - 1 representant
 - RHF - 5 representanter – en av disse fungerer som K-gruppens leder
 - Riksantikvaren - 1 representant
 - SKE 1 – 1 representant (forutsatt at SKE videreføres, ellers FAD)
 - FB 2 - Prosjektleder og prosjektansvarlig
- **Prosjektgruppe i FB:**
 - 1 Prosjektleder
 - 3 prosjektmedarbeidere
 - Internressurser FB
- **Referansegruppe:**
 - Utvalgte representanter fra sentrale medisinhistoriske og relevante fagmiljøer i Norge
 - K-gruppens formann
 - Utvalgte ressurspersoner fra eiendomsforvaltningen i sektoren
 - SKE
 - RA
 - Prosjektleder
 - Prosjektmedarbeidere etter behov
 - Ressurspersoner fra FB
- **Nettverk:**
 - Kontaktpersoner i hvert HF
 - Lokalhistorisk kompetanse

Hovedaktiviteter i prosjektet

Aktiviteter, milepæler og leveranser – se aktivitetsliste (veldegg).

Sluttprodukt

Hovedprosjekt Del 1; sluttrapport:

Det lages en sluttrapport i digital form (pdf-fil) med katalogdel og anbefaling om verneomfang. Rapporten leveres som utprint til HOD, RHF og HF.

I katalogen er det enkelte verneobjekt dokumentert. Katalogen tilsvarer innholdsmessig rapportene som genereres fra SKE-basen. Disse rapportene er tilstrekkelige som grunnlag for fredningsvedtak. Det inngår også regionvise kart som viser lokalisering av vernede anlegg innenfor hvert RHF.

Sluttrapporten inneholder foruten katalogdel en innledende del med følgende tema:

- Bakgrunn og organisering av landsverneplanarbeidet
- Generelt om formål og begrunnelse for vern

- Orientering om vernekategorier og formelle virkemidler
- Historisk gjennomgang
- Utvalgsriterier
- Forslag til generelle fredningsbestemmelser for interiør, eksteriør og/eller utomhusanlegg
- Rutiner for oppfølging av planen

Den historiske gjennomgangen vil bestå av den historiske oversiktsartikkelen og tematisk utdyping basert på de funnene som gjøres gjennom prosjektarbeidet. Tema her kan være bygningstyper, arkitekturhistorie, regionvise særtrekk.

Hovedprosjekt Del 2 Temadel :

Den innledende delen, slik den er beskrevet ovenfor, kan *eventuelt* utvides med en **historisk temadel**. Denne temadelen bør ha artikler som bl.a. tar for seg

- viktige perioder eller institusjonstyper i sektoren
- viktige kategorier innenfor helsesektoren som ikke er i statlig eie og som derfor ikke behandles i planen. (jf. Forslag til om avgrensing)

Det kan også være aktuelt å utarbeide **tematiske kart**, nasjonale og/eller mer lokale kart som tar for seg spesielle anleggskategorier, historiske perioder osv.

Temadel (m/innledningsdel) og katalogdel kan skilles slik at de utgjør én trykksak hver. Et alternativ er å la Temadel (m/innledningsdel) være en separat publikasjon og dele katalogen inn i regionvise hefter.

Forslag til hovedprosjekt del 2 er ikke kostnadsberegnet eller planlagt mht. aktiviteter.

Detalj fra E.C. Dahls stiftelse i Trondheim

Landsverneplan for helsesektoren - Aktivitets og milepælsplan

ID	Aktivitsnavn	Ukeverk	Risiko	Ansvar	Kommentar	1. kvartal	2. kvartal	3. kvartal	4. kvartal	1. kvartal	2. kvartal	3. kvartal	4. kvartal	1. kvartal	2. kvartal	3. kvartal	4. kvartal		
1	Landsverneplan for helsesektoren		3= høy risiko	Berørte aktører	Det er også ønskelig med deltakelse fra SKE. Dette forutsetter videreføring av SKE i 2007 og 08														
2	0. Oppstartfase hovedprosjekt																		
3	0.0 Ferdigstilling forprosjekt rapport og historikk	8	1 FB		Ferdigstilling etter K-møte 4.mai														
4	Trykkekort forprosjekt rapport	4	1 FB																
5	Ferdig trykket i historikk		1 FB																
6																			
7	1. Registrering og vurdering																		
8	1.1 Fullføre registrering fase 1	10	2 FB, HF		Fullføre fase 1 registrering nødvendig for ca 15 av 28 foretak. Bygg må legges til i ca. 30 kompleks. FB innleverer og legger inn data Grovsortering i 27 foretak (pilot Østfold er gjennomført i forprosjektet)														
9	1.2 Grovsortering alle HF - Innhentning av informasjon, vurdering og bekræfting av utvalgte anlegg	40	3 RA, FB, HF		Anslagsvis beregning: Av i alt 258 komplekser forutsettes nærmere dokumentasjon av 3 store komplekser per HF - i alt 85 komplekser - og rundt 35 små komplekser (20% av alle små komplekser på landsbasis) - til sammen rundt 120 komplekser a 1 ukeverk. Invol														
10	1.3 Fase 2 registrering og vurdering																		
11	1.3.1 Bekræfting og innhentning av dokumentasjon	60	3 RA, FB, HF																
12	1.3.2 Nærmere vurdering av utvalg	24	2 RA, FB, HF																
13	1.3.3 Innskriving i SKE-databasen	40	1 FB																
14	1.3.4 Ferdigstilt 1. utkast til verneutvalg	6	1 FB																
15	1.4 Behandling av 1. verneutkast i Ko-møte	1	1 KO																
16	1.5 Kvalitetssikring - justering av katalog iht Ko-møte	5	1 FB																
17	1.6 Ferdigstilling av endelig høringsutkast	1	1 FB																
18	2. Bakgrunn/Tematisk arbeid - Begrunnelse for vern i større sammenheng																		
19	2.1. Tematisk arbeid på tvers av porteføljen. Sammenstilling av katalogmateriale og lunn av supplerende dokumentasjon				Involverer samtlige prosjektmedarbeidere														
20	2.1.1 Sammenlikning av anlegg/innhentning av supplerende dokumentasjon	5	1 RA, FB																
21	2.1.2 Sammenstilling av katalog	5	1 FB																
22	2.1.3 Tematisk behandling av prioriterte områder og lunn innenfor porteføljen	5	1 FB																
23	2.2 Samarbeidsdiskusjonsmøte med referansegruppe - historie og andre				Foreslås som 4 møter i løpet av en 2-døgnperiode.														
24	Referansegruppemøte	1.5	1 FB																
25	Referansegruppemøte	1.5	1 FB																
26	Referansegruppemøte	1.5	1 FB																
27	Referansegruppemøte	1.5	1 FB																
28	2.3 Samarbeid med kulturminnemyndigheter				Nedvendig faglig forankring av prosessen - gjelder 19 kommuner. Samletinget og														

Prosjekt: Aktivitets- og milepælsplan Aktivitet
 Dato: ma 12.06.06 Deling Milepæl Fremdrift Sammenheng Eksterne aktiviteter Tidsfrist
Prosjektleder Ekstern milepæl Tidspunkt

Landsverneplan for helsesektoren - Aktivitets og milepælsplan

ID	Aktivitetsnavn	Ukeverk	Risiko	Ansvar	Kommentar	Tidslinje															
						1. kvartal	2. kvartal	3. kvartal	4. kvartal	1. kvartal	2. kvartal	3. kvartal	4. kvartal	1. kvartal	2. kvartal	3. kvartal					
29	2.3.1 Samarbeid /drøfting med RA	4		RA, FB	Løpende samarbeid med Riksantikvaren																
30	2.3.2 Samarbeid/drøfting med FKkommune	2		FK, FB																	
31	2.3.3 Samarbeid/drøfting med Sametinget	2		FB, Samet.	Krever spesiell oppfølging ift Sametinget m.m. Møte medio 2006; videre oppfølging																
32	2.4 Innsamling og sammenfaring av informasjon om anlegg utenfor stelling eie	4		1 FB	Gjelder bl.a utarbeidelse av liste over verneverdige anlegg som skal overlates til Riksantikvaren ved prosjektslutt																
33																					
34	3. Forankring i sektoren																				
35	3.1 Møter i koordineringsgruppen/ søkeratistifunksjon	8		1 RH.F, FB	Det foreslås 4 møter per år hhv. Oslo og i regionene																
36	3.2 Annen forankring/ oppløsning i sektoren				Presentasjon for beslutningsstakere alle nivåer i sektoren m.m																
37	3.2.1 Oppstartseminar hovedprosjekt	2		1 FB																	
38	3.3 Informasjon mot andre aktører - iht kommunikasjonspolicy skissert i forprosjektet	6		1 FB	Omfatter bl.a. Info til nettside SKE, info/møter m andre aktører innenfor helse m m																
39	3.4 Forvaltningsrutiner: Foreløpige rutiner under planarbeid og endelige rutiner for oppfølging av planen innenfor sektoren	5		1 RH.F, HF, FB	Videreføring av arbeidsgruppe nedsett under forprosjektet; Foreløpige rutiner ferdig august 2006. Ukast endelige rutiner klar nov. 2007																
40	3.5 Høring av planutkast	5		2 HOD, RH.F, HF, FB	Omfatter utsendelse og bearbeidning av																
41	3.6 Formidling av planen	3		1 FB	Minimumsløsning - produksjon av pdf-filer, Avslutningsmøter med foretakene/forvalterne om oppfølging av planen - anbefalt, men ikke obligatorisk																
42	3.7 Overlevering til regionene/foretakene	4		2 RH.F, HF, FB																	
43	4. Produksjon av planen																				
44	4.1 Produksjon av katalogdel fra SKE-basen	5		1 FB	Print out m.m.																
45	4.2 Produsere planens innledende del	5		1 FB																	
46	5. Prosjektledelse og administrasjon																				
47	5.1 Møter med HOD - fortløpoppfølging og prosjektsyning	3		2 HOD, FB	Avgjørende med ansvarsplassering i HOD og gode beslutningsprosesser																
48	5.2 Prosjektledelse	30		1 FB	Dekker 2 års aktivitet																
49	5.3 NFV prosjektbistand	20		1 FB	"Lukke ned" prosjektet																
50	5.4 Prosjektavslutning	8		1 FB	Dette utgjør 10 % av totalt antall uteverk.																
51	6. Urtutsett	35			352 uteverk tilsvarer 7,7 fakturerbare årsverk. Dvs. prosjektbehandling på ca. 7,5 årsverk. (3 medarbeidere i 2 år, en medarb i 1,5 år) samt øvrig bistand NFV.																
52	Samlet ressursbruk for minimumsløsning uten tillegg	352																			

Prosjekt: Aktivitets- og milepælsplan Dato: ma 12.06.06

Aktivitet:

Deling:

Fremdrift:

Milepæl:

Sammenheng:

Prosjektssammenheng:

Ekstern aktiviteter:

Ekstern milepæl:

Tidslinje:

Landsverneplan for helsesektoren - Hovedprosjekt

Forventninger til helseforetakene i forbindelse med de ulike aktivitetene:

1.1 Fullføre registrering fase I

Bygglister pr. kompleks med opplysninger om: navn, kommune/gnr/bnr, poststed/adresse, byggeår, eiet/leiet, evt. foto hvis tilgjengelig. Innspill til beskrivelse av kulturmiljø. HF må kvalitetssikre registreringene etter at FB har lagt data inn i SKE-basen.

Antatt ressursbruk i hvert HF: 1 – 3 dagsverk

1.2 Grovsortering

Skaffe bakgrunnsmateriale for grovsortering; supplerende beskrivelser, situasjonsplaner, foto etc gjøres tilgjengelig og diskuteres HF/FB.

Planlegging av befaring i samarbeid med FB. Gjøre nødvendige avtaler på stedet

Delta ved befaringer.

Antatt ressursbruk i hvert HF ca 3 – 5 dagsverk (gjennomsnitt alle HF)

1.3 Fase II registrering

Planlegging av befaring i samarbeid med FB, deltakelse ved befaringer. Skaffe til veie tegninger, bygningsdokumentasjon/beskrivelse, tilgjengelige foto, GAB nr. Kontaktnett historisk materiale.

Innspill/drøfting av foreløpig utvalg for vern.

Antatt ressursbruk i hvert HF ca 1-3 ukeverk (gjennomsnitt alle HF)

3.5 Forvaltningsrutiner

Ett RHF samt to HF deltar i arbeidsgruppe.

Samtlige RHF/HF bør uttale seg til utkastet til rutiner.

Overordnet plan for implementering av kulturminnevern i helsesektoren - Grovutkast

Bakgrunn:

Kulturminnevern inngår som en del av miljøvernet og er et sektorovergripende ansvar. Ansvar for egne kulturminner er et eieransvar og må integreres i alle deler av foretakenes forvaltning der kulturminner berøres.

Landsverneplanen medfører at man får en portefølje med verneverdige bygg som må forvaltes etter visse retningslinjer. Kulturminnevern skal også inngå i miljørapporteringen som følger av regnskapsloven. Det er derfor nødvendig både å forankre kulturminnevern som en del av virksomheten og utarbeide rutiner for hvordan kulturminnevern skal innarbeides i forvaltningen.

Mål:

Ivareta eieransvaret for egne kulturminner i et langsiktig perspektiv

Gjennom:

- Ansvarliggjøring av eier
- Integrering av kulturminnehensyn i alle eiendomsprosesser – omfatter hele bygningens livssyklus fra vugge til grav – *Tidlig inn i alle prosesser*
- Profesjonalisering av eiendomsforvaltningen

3 nøkler til suksess:

- Forankring og eierskap i sektoren
- Klar rolle og ansvarsfordeling
- En god verktøykasse

1.1 Forankring og eierskap i sektoren

Kulturminnevern må ivaretas som en selvfølgelig del av sektorens miljøansvar og et naturlig element i eiendomforvaltningen. Departement, RHFer og HFER har et samlet ansvar for å ivareta dette sektoransvaret. For å oppnå forankring og eierskap må kulturminneansvaret kommuniseres og gjøres forpliktende for alle deler av helsesektoren. Dette omfatter både overordnede føringer og dokumenter samt holdningsskapende virksomhet. En god implementering må omfatte følgende:

- Forvaltningsstrategi for statens kulturhistoriske eiendommer - etablert av regjeringen gjennom FAD
- HOD – plassering av kulturminneansvar i departementet
- Foretaksmøtet
- Økt kunnskap hos beslutningstakere
- Økt kunnskap hos eiendomsforvalterne

1.2 Klar rolle og ansvarsfordeling

HOD har overordnet ansvar for helsesektoren som selv må fordele roller og ansvar. Generelt gjelder at kulturminneansvaret bør følge de samme ansvarslinjer som i sektoren forøvrig, fortrinnsvis knyttet til eiendomsforvaltningen i det enkelte HF. Hensynene må også ivaretas i all areal- og bygningsmessig planlegging der hvor dette ansvaret ikke er lagt til eiendomsforvaltningen.

Sektoren vil ha stor nytte av å etablere egen kulturminnekompetanse. Hvilket nivå denne eventuelt bør plasseres på må diskuteres nærmere.

1.3 En god verktøykasse

Gode verktøy for håndtering av kulturminneverdier skaper forutsigbarhet i forvaltningen, bidrar til effektiv og god saksbehandling, sparer penger og bidrar til å gi sektoren et godt kulturminneomdømme.

Verktøyene skal bidra til å få kulturminnehensynene tidlig inn i alle relevante prosesser som er et suksesskriterium for god kulturminneoppnåelse.

1.3.1 Anbefalte hovedverktøy:

- Landsverneplan for helsesektoren
- Eiendomsregister med integrerte kulturminnedata
- Instruksjer, rutiner og sjekklister
- Egen kulturminnekompetanse

Landsverneplan for helsesektoren

Landsverneplanen er et nyttig forvaltningsverktøy som både legger rammene for videre forvaltning, fastslår volumet på kulturminneforpliktelsen og som bidrar til forutsigbarhet i forvaltningen.

Eiendomsregister med integrerte kulturminnedata

Som en del av landsverneplanarbeidet blir alle kulturminnedataene som inngår i planen lagt inn i en fellesdatabase i regi av SKE-prosjektet (Statens kulturhistoriske eiendommer). Denne databasen vil ikke bestå etter at SKE-prosjektet er avsluttet. Datafangsten vil bli fordelt på relevante databaser hhv hos Riksantikvaren og andre interessenter. Det anbefales i den forbindelse at datafangsten fra helsesektoren ved prosjektslutt tilbakeføres til helsesektoren for integrering i foretakenes eiendomsregistre og FDV-databaser som grunnlag for sektorens videre arbeid med kulturminnevern (forvaltningsplaner m m).

Instruksjer, rutiner og sjekklister

En konsistent kulturminneforvaltning innebærer at kulturminnehensyn inngår i alt relevant regelverk på eiendomssiden. Dette omfatter investeringer og anskaffelse, drift, avhending og salg samt sanering av bygninger og eiendommer i helsesektoren.

Det finnes i dag ikke etablerte forvaltningsrutiner som ivaretar kulturminnehensynene. Derfor er det ønskelig at kulturminnehensynene innarbeides i eksisterende instruksverk- og rutiner og at dette videreutvikles over tid.

Rutinene/instruksene må også sikre at selve saksbehandlingen forbundet med kulturminneinteresser blir forsvarlig utført, for eksempel ved at eksterne fagmyndigheter og andre berørte interesser blir trukket inn i vurderingene som må gjøres.

Av dette fremgår det at det kan være hensiktsmessig å dele implementeringen i regelverket i to faser. Det foreslås på denne bakgrunn at kulturminnevern søkes innarbeidet i:

Fase 1:

- Rutiner for investeringsprosjekter
- Rutiner for avhending
- Eksisterende veiledere, eksempelvis *Veileder for tidligfaseplanlegging av sykehus*

Fase 2:

Det utarbeides generelle retningslinjer for forvaltning, drift og vedlikehold.

I mangel av verneplan med nedfelte vernekriterier bør det settes noen foreløpige kriterier for når en sak (eksempelvis større rehabilitering) krever at vernehensyn blir nærmere kartlagt og vurdert(saksbehandlet). Dette kan være enkle "sårbarhetskriterier" for å eliminere risikoen for at kulturminnehensyn blir uteglemt i en ellers hektisk prosess.

Inntil landverneplanen er fullført anbefales det derfor at det innføres midlertidige forvaltningsrutiner for å ivareta kulturminnehensynene.

Egen kulturminnekompetanse i sektoren

Gjennom arbeidet med Landsverneplanen og etableringen av en kulturminneportefølje vil det følge et utvidet behov for håndtering av kulturminnerelaterte saker i sektoren. Helsesektoren vil derfor ha stor nytte av å etablere en egen kulturminnekompetanse. På hvilket nivå denne bør plasseres, volum og oppgaver må nærmere diskuteres. Saken anbefales vurdert som en del av hovedprosjektet.

Foreløpig oversikt over en del private aktører, frivillige organisasjoner mv som driver sykehus og andre helseinstitusjoner

Norske Kvinners Sanitetsforening (kilde: www.sanitetskvinnene.no/ og Caplex):

Landsomfattende organisasjon stiftet 1896, startet sykepleierutdanning i 1898. Arbeidet mot tuberkulose fra 1899, og det første tuberkulosehjemmet sto ferdig i 1903. Drev fra 1940 159 feltlasaretter og førstehjelpsstasjoner med til sammen 2000 senger i hele landet. Siden 1916 har kreft vært et omfattende arbeidsfelt for NKS, og bidrar med betydelige midler til forskning. Revmatisme kom på dagsordenen i 1929, og har i årevis toppet NKS' prioriteringsliste. Opprettet Norges første revmatismeinstitusjon, Oslo Sanitetsforenings Revmatismesykehus, i 1938. Senere har NKS etablert revmatismesykehus og andre behandlingsopplegg for revmatikere. NKS hjelper også osteoporoserammede. Foreningen har videre aktiviteter rettet mot barn og unge. I 1914 åpnet NKS "kontrollstasjon for mor og barn", en forløper til helsestasjonene. Da det offentlige tok over ansvaret i 1974, drev foreningene til sammen 650 helsestasjoner. NKS har ca. 95 000 medlemmer. NKS eier og driver mer enn 20 institusjoner /sykehus over hele landet innenfor bl.a. rehabilitering, somatikk, psykiatri og eldreomsorg. NKS Kløverinstitusjoner as er et felles utviklingsselskap for disse institusjonene som har innrettet sin virksomhet mot institusjoner som gir et døgntilbud.

Blå Kors (kilde: Caplex, www.blakors.no/):

Internasjonal avholdsorganisasjon stiftet i Sveits 1877, 1906 i Norge. Blå Bånd tilsluttet 1924. Driver opplysningsarbeid, sosialt arbeid, speiderarbeid m.m. Den kristne forkynnelse står sentralt. Forener frivillig innsats på rusfeltet med profesjonelt behandlingsarbeid, driver 34 diakonale virksomheter i 12 fylker. Innviet Norges første kursted for alkoholikere på Eina 1909, etablerte året etter det første herberget i Oslo. Tilsvarende herberger ble etter hvert startet i ti norske byer. Herberge kun for kvinner etablert i Oslo 1929. Åpnet klinikk og kurssted ved Kristiansand 1949, og i årene 1952–58 foregikk en storstilet utbygging av tilsynshjem i Norge, de fleste der Blå kors fra før hadde herberger. Disse danner grunnstammen til Blå Kors' ulike diakonale virksomheter. Skogliheimen på Askøy ble etablert i 1957, klinikken i Storgaten i Oslo året etter. Videre bygget Blå Kors i Haugesund i 1963, i Tromsø 1968. En yrkesskole ble etablert i Askøy samme år. Den store Borgestadklinikken ble etablert 1. januar 2006 som følge av fem fusjonerte Blå Kors-institusjoner (i Skien, Vennesla, Drammen, Notodden og Sandefjord).

Røde Kors (kilde: Caplex, www.redcross.no/):

Verdensomspennende humanitær organisasjon stiftet 1859 (i Norge 1865), hvis virksomhet bl.a. baseres på humanitet, upartiskhet og nøytralitet. Organiserer flyktning- og katastrofehjelp og langsiktig freds- og bistandsarbeid. Medlemsorganisasjoner i over 175 land. Driver fire Røde Kors sentre på Tjøme, Hurdal, Kristiansand og i Valdres.

Landsforeningen for Hjerte- og Lungesyke – LHL (kilde: Caplex, SNL):

Landsomfattende interesseorganisasjon for hjerte- og lungesyke, stiftet 1943 som Tuberkuloses Hjelpeorganisasjon. Senere ble arbeidsområdet utvidet. Arbeider nå overveiende for en samfunnsmessig løsning for hjerte- og lungesyke, samt andre funksjonshemmede. Driver bl.a. omfattende informasjons- og skoleringsarbeid, og

boligselskap. Flere kurssentre, og en rekke dagsentre for funksjonshemmede. Driver Feiringklinikken, Glittreklinikken o.a. behandlingssentre, hvorav flere har driftsavtaler med det offentlige.

Stiftelsen Bergensklinikkene (<http://www.bergenclinics.no/>)

Stiftelsen Bergensklinikkene er den største uavhengige og livssynsnøytrale institusjon for behandling, kompetanseutvikling og forskning innen rusfeltet i Norge. Driver Skutevikenklinikken, Hjellestadklinikken og Poliklinikken.

Har avtale med Helse Vest om levering av tverrfaglige spesialiserte behandlingstilbud til rusmiddelavhengige. Stiftelsen er selveiende, og er etablert av og drives med midler fra Sosial- og helsedirektoratet som et regionalt og nasjonalt kompetansesenter.

Lovisenberg Diakonale Sykehus og Menighetssøsterhjemmet (kilde: www.lds.no/ og www.oslomsh.no)

Lovisenberg Diakonale Sykehus ble etablert i 1868 som Diakonissehusets sykehus og var et utdannelsesenter for diakonisser. I 1894 startet byggingen av det nye sykehuset på Lovisenberg. Arkitekt var Victor Nordan.

Stiftelsen Menighetssøsterhjemmet er en selvstendig diakonal institusjon innen Den norske kirke. Etablert i 1916 og driver sykepleierutdanning og sykehus. Har de senere år også diakonal virksomhet og prosjekter internasjonalt.

I 1993 ble Lovisenberg sykehus og Menighetssøsterhjemmets sykehus fusjonert til Lovisenberg Diakonale Sykehus AS, som overtok sykehusbygningen på Lovisenberg. Eierfordelingen er 50 % på hver stiftelse. Sykehuset har driftsavtale med Helse Øst RHF.

Det norske Diakonhjem (kilde: www.diakonhjemmet.no):

En selvstendig diakonal institusjon innenfor Den norske kirke etablert 1890, er i dag et ideelt non-profit aksjeselskap. Driver sykehus, og er bredt engasjert innen utdanning og innenfor helse- og sosialsektoren – også internasjonalt. Har tilbud innen somatikk og psykiatri og er akutt- og lokalsykehus for deler av Oslo. Diakonhjemmet er også regionsykehus for Helse Øst innen revmatologi og revmakirurg. Driftsavtale med Helse Øst RHF.

Bergen Diakonissehjem (kilde: www.haraldsplass.no):

Etablert som institusjon 1918, etter å ha drevet privat sykepleie i omkring 40 år. Startet utdanningsvirksomhet, sykehus fra 1940. Har i dag avtale med Helse Vest RHF, og driver bl.a. med indremedisin og ortopedi.

Det Hvite Bånd (kilde: Caplex og www.hviteband.no)

Internasjonal totalavholdsorganisasjon for kvinner, opprettet i USA 1874. Første norske forening stiftet 1889, organisert i Norske kvinners totalavholdsselskap 1892. Drev sosiale tiltak som leseværelser, suppekiosker, kaféer, vente- og oppbevaringsrom, sjømanns- og barnehjem etc. Startet med herberg i Oslo, åpnet kurhjem på Jeløya i 1913. Eier i dag stiftelsen Riisby, som driver Riisby Behandlingssenter, Riisby nordre på Dokka og Riisby søndre på Fluberg.

Metodistkirken (kilde: www.betanien.no/ og Caplex)

Eier Stiftelsen Betanien (etabl. 1904) som bl.a. driver Hospitalet Betanien og Betanien diakonale høgskole i Bergen. Det første Hospitalet Betanien innviet 1914. Stiftelsen overtok senere ansvaret for flere institusjoner, f.eks. Luster Sanatorium i Sogn. Har fra 1923 hatt egen sykepleierhøgskole, i dag under navnet Betanien diakonale høgskole. Nåværende sykehusvirksomhet drives både innenfor kommunal helseplan og med driftsavtale med Helse Vest RHF, lokalisert i Fyllingsdalen.

Kirkens Bymisjon (kilde: www.bymisjon.no/)

Kirkens Bymisjon, grunnlagt i Kristiania i 1855, er blant de største organisasjoner i landet på området sosialt kirkelig arbeid. Finnes i ti byer/fylker, og driver mange titalls større og mindre institusjoner og virksomheter, bl.a. innen områdene eldreomsorg, rus, barn og unge, prostitusjon og psykisk helsevern.

Historisk oversiktsartikkel - Liste over anlegg omtalt i teksten
(N.B. lista er et foreløpig arbeidsredskap, og opplysningene vil bli bearbeidet videre).

Anlegg	Opprinnelig funksjon	Etablert	Byggeår	Lokalisering	Nåværende funksjon	Nåværende eier
Trondhjems hospital	sykehus	1277	1845	Trondheim	slukehem	
St. Jørgens hospital	lepras sykehus	1411	1702	Bergen	museum	
St. Jørgens hus	aldershem	1607	1715		museum	
Stranges stiftelse	aldershem	1610	1751	Bergen	museum	Fortidsminneløringen
Trondhjems asyl (Tronka)	psykiatrisk sykehus	1681	1842	Trondheim	kontor	Statsbygg
Reknes lepras sykehus	lepras sykehus	1713	1716	Molde	revet i 1882	
Bergen Civile Sygehus (senere Haukeland)	sykehus	1734	1863	Bergen	nedlagt 1912, revet	
Zander Kaas stiftelse		1769	1769	Bergen	hybelhus?	
Oslo asyl (Oslo Hospital)	psykiatrisk sykehus	1777	1777?	Oslo		
Det Combinerede Sygehus		1787	1812	Slavern	brant i 1883	
Dankert Krohns stiftelse		1789	1789	Bergen	aldershem	
Trondhjems borgerlige sykehus	sykehus	1805	1805	Trondheim	kontor	
Militærhospitalet	sykehus	1805	1807	Oslo	adm/ flyttet	
Christiania Civile Sygehus (i eldre bygd)	sykehus	1810	1810	Oslo	revet	
Rikshospitalet ved Akerstraten	sykehus	1826	1826	Oslo	revet 1962	
Christiansands asyl	psykiatrisk sykehus	1826	1850	Kristiansand		
Christianas asyl Mangelsgården)	psykiatrisk sykehus	1827	1770	Oslo	fellesformål?	Oslo komm
Bergens asyl ("Mentalen"). Går over til Neevengården	psykiatrisk sykehus	1833	1833	Bergen	revet 1891	
Moss sjøbad	kurbad	1835	1835	Moss	revet?	
Fødselsstiftelsen (jf. Rikshospitalet ved Pilestr.)	fødeklinikk	1837	1826	Oslo	revet 1962	
Sandefjord bad	kurbad	1837	1898	Sandefjord	kulturhus/museum/kafé	
Gausdal asyl	psykiatrisk sykehus	1844	1855	Oslo	psykiatr/museum	
Bukskras (Grasdal) fiskerisykehus)	fiskerisykehus	1848	1854	Lofoten	Lofoten sykeh samme sted	
Lungegaards hospital	lepras sykehus	1849	1849	Bergen	revet	
Kabelvåg	fiskerisykehus	1856	1930	Vågan kommune	leilighetskompleks	
Pleiestiftelsen	lepras sykehus	1857	1857	Bergen	medisinsk fødselsregister	Universitet i Bergen
Grøtzen Vanduranstalt (senere sanatorium)	kurbad	1857	1860	Oslo	ymse formål	
St. Olav Bad	kurbad	1857	1860	Modum	helseformål	
Kroghstøtten	sykehus	1859	1859	Oslo	vilegevakt, delvis revet	
Reitgjerdet	lepras sykehus	1861	1861	Trondheim	psykiatri	Helse Midt-Norge
Fødselsstiftelsen	fødeklinikk	1861	1863	Bergen	revet	
Dr. Rosenbergs asyl (v/ Fastings minde)	psykiatrisk sykehus	1862		Bergen	revet	
Møllendals asyl (Dr Martens sykehus)	psykiatrisk sykehus	1865	1872	Bergen	revet	
Rotvoll	psykiatrisk sykehus	1867	1872	Trondheim	lærerskole	
Haugesund sykehus	fiskerisykehus	1868	1868	Haugesund		
Lovisenberg sykehus (Diakonissehuset i Kristiania)	sykehus	1868	1895	Oslo	sykehus	Meningsteststjermet og Diakonissehuset Lovisen
Slamsund/ Steine	fiskerisykehus	1869	1869/70	Vestvågøy kommune		
Gausdal sanatorium	sanatorium	1876	1876	Gausdal		
Hankø Bad	kurbad	1877	1877	Hankø		
St. Vincent hospital	sykehus	1880	1934	Hammerfest	?	
Eg	psykiatrisk sykehus	1881	1881	Kristiansand		
Bodø sykehus	sykehus	1881	1881	Bodø		
Rikshospitalet ved Pilestrødet	sykehus	1883	1883	Oslo		
Vår frues hospital	sykehus	1883	1883	Oslo		
St. Elisabeths hospital	sykehus	1887	1887	Trondheim	sykehus	St Olav
Ullevål sykehus	sykehus	1887	1887	Oslo	sykehus	
Kysthospitalet i Fredriksværn	tuberkulosesanatorium	1889	1889	Slavern	del av spesialsykehuset for rehabl	Rikshospitalet HF
Det Norske Diakonhem	sykehus	1890	1900	Oslo		
"Lasaretter"	desinfeksjonsanstalt	1891	1891	Bergen		
Neevengården asyl (Sandviken)	psykiatrisk sykehus	1891	1891	Bergen	Sandviken sykehus	Helse Bergen

Historisk oversiktsartikkel - Liste over anlegg omtalt i teksten
(N.B. lista er et foreløpig arbeidsrødskap, og opplysningene vil bli bearbeidet videre).

Anlegg	Opprinnelig funksjon	Etablert	Byggeår	Lokalisering	Nåværende funksjon	Nåværende eier
Kysthospitalet i Hagavik	tuberkulosesanatorium	1893	1893	Os i Hordaland	ortopedisk klinikk	Helse Bergen
Gjøsegården	tuberkulosesanatorium	1894	1894	Kongsvinger	restaurant? brant i 1940	
Reknes sanatorium	tuberkulosesanatorium	1898	1861	Molde		
Emma Hjørt	psykiisk utviklingshemmede	1898	1898	Bærum	leiligheter?	Staten
Rørvik asyl	psykiatrisk sykehus	1902	1902	Bodø	sykehus	Nordlandssykehuset HF
Trondhjemns sykehus	sykehus	1902	1902	Trondheim	sykehus	
Harastølen	tuberkulosesanatorium	1902	1902	Luster	uklart	Harastølen a/s
Røde Korsklinikken		1902	1902	Oslo		
Aldershjem	aldershjem	1903	1903	Kistrand		
Grorud tuberkuloseheim	tuberkulosesanatorium	1903	1903	Oslo		
Dikemark	psykiatrisk sykehus	1905	1905	Asker		
Haraldsplass sykehus på Arstad	sykehus	1906	1940	Bergen	sykehus	
E.C. Dahls stiftelse	fødeklinnikk	1908	1908	Trondheim	kontor	
Blå Kors-hjemmet	rusomsorg	1909	1909	Eina i Oppland		
Orkdal sykehus	Tuberkulose/sykehus	1909	1909	Orkdal	sykehus	NKS
Ølje kursted	rusomsorg	1910	1910	Marker kommune		
Haukeland sykehus	sykehus	1912	1912	Bergen	sykehus	
Tromsø vanførtehem?	vanførtehem	1913	1913	Trondheim		
Longyearbyen sykehus	sykehus	1913	1913	Longyearbyen	sykehus	
Det hvide bånd	rusomsorg	1913	1991	Jeløya		
Kvinneklinikken ved Rikshospitalet	fødeklinnikk	1914	1914	Oslo	kontor/ museum?	
Halsestheimen	psykiisk utviklingshemmede	1915	1915	Kløbu		
Revmatisme/sykehuset på Lillehammer	Tuberkulosesanatorium	1915	1915	Lillehammer	revmatisme/sykehus	
Kysthospitalet i Vadsø	psykiatrisk sykehus	1919	1919	Vadsø		
Østmarka	rusomsorg	1922	1922	Trondheim	psykiatri	Helse Midt-Norge
Hovelsåsen	rusomsorg	1922	1922	Solør		
Kysthospitalet i Tromsø	tuberkulosesanatorium	1923	1923	Tromsø		
Hospitalet Betanien	sykehus	1923	1923?	Bergen	i dag i Fyllingsdalen	
Farnes	rusomsorg	1924		Voss	kursted	
Oslo saniterforenings revmatisme/sykehus	revmatisme/sykehus	1925	1925	Oslo	sykehus	Rikshospitalet
Kopervik sykehus	sykehus	1925	1925	Karmøy		
Maritna Hansens hospital	sykehus for skrotuløse	1925	1936	Bærum	i drift	driftsavtale med Bærum sykehus
Kvinneklinikken ved Haukeland sykehus	fødeklinnikk	1926	1926	Bergen	i drift	Helse Bergen
Sanda sykehus	sykehus	1926	1926	Sanda	sykehus	Helse Fonna
Røde Korsklinikken	sykehus	1927	1927	Trondheim	skal rives?	fylket/staten
Florø sykehus	sykehus	1933	1933	Florø	næringsykehus for rehabilitt.	
Høyanger sykehus	sykehus	1934	1934	Høyanger	nedlagt/revet?	
Ringvål statssanatorium	tuberkulosesanatorium	1935	1935	Trondheim	helseformål	
St. Franciskus klinikk (Florida)	sykehus	1936	1936	Bergen	sykehjem?	
Blørnebekk	rusomsorg	1937	1937	As		
Nærlandsheimen	psykiisk utviklingshemmede	1948	1948	Jæren		
Sentralpsykehuset i Trondheim (Trih komm sykeh)	sykehus	1950	1959-60	Trondheim		
Sumnaå sykehus	rehabilitering	1954	1954	Nesodden	rehabilitering	NKS
Revmatisme/sykehuset i Haugesund	revmatisme/sykehus	1957	1957	Haugesund	sykehus	
Revmatisme/sykehuset i Trondheim	revmatisme/sykehus	1959	1959	Trondheim		
Bellostolen helsepostsentret	rehabilitering	1970	1970	Øystre slidre	rehabilitering	
Spesialistadavritte/guovdass/ Spesialistlegesenteret STG-SLS		1987	1987	Karasjok		Helse Finnmark
Stavangers asyl	psykiatrisk sykehus		?	Stavanger		
Sørvaagen	fiskerisykehus			Moskenes kommune		

Litteraturoversikt

Historiske publikasjoner om sjukehus og andre helseinstitusjoner i Norge

Ordna 1. tematisk og 2. etter region

(Kompletterast fortløpande)

Innhald

ORDNA TEMATISK	2
GENERELT, HELSEVESEN, MEDISIN	2
SJUKEHUSARKITEKTUR	2
SJUKEHUS	2
<i>Generelt</i>	2
<i>Enkeltinstitusjonar</i>	3
PSYKIATRISKE INSTITUSJONAR	6
<i>Generelt</i>	6
<i>Enkeltinstitusjonar</i>	6
TUBERKULOSEINSTITUSJONAR	8
<i>Generelt</i>	8
<i>Enkeltinstitusjonar</i>	8
LEPRAINSTITUSJONAR	9
APOTEK	9
ALDERDOM OG OMSORG	9
PSYKISK UTVIKLINGSHEMMING	10
ANDRE	10
<i>Tannhelse</i>	10
<i>Døve og blinde</i>	10
<i>Militære sjukehus</i>	10
<i>Spesialsjukehus</i>	10
<i>Fødselar, fødselsklinikkar</i>	10
<i>Rusomsorg</i>	11
<i>Bad, helseheimar, alternativ medisin</i>	11
<i>Frivillige organisasjonar</i>	11
ORDNA ETTER REGION	12
HELSE NORD	12
HELSE MIDT	12
HELSE VEST	14
HELSE ØST	15
<i>Gaustad</i>	17
HELSE SØR	17
<i>Rikshospitalet</i>	18

1. Ordna tematisk

Generelt, helsevesen, medisin

Moseng, Ole Georg. 2003. Ansvaret for undersåttenes helse 1603-1850. Det offentlige helsevesen i Norge 1603-2003 bind 1. Oslo.

Pape, Kristine. 1997. *Sykdomsoppfatninger og helbredere i middelalderens Trondheim*. Hovedoppgave (medisin) Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Porter, Roy. 1997. *The Greatest Benefit to Mankind. A Medical History of Humanity from Antiquity to the Present*. London.

Schiøtz, Aina. 2003. Folkets helse – landets styrke 1850-2003. Det offentlige helsevesen i Norge 1603-2003 bind 1. Oslo.

Sjukehusarkitektur

Balto, John Arne (red.). 2000. *Norsk sykehusarkitektur*. Fortidsminneforeningen: Årbok 2000. Oslo.

Goldin, Grace og John D. Thompson. 1975. *The Hospital: A Social and Architectural History*. New Haven and London.

Maliks, Leif. 2005. Helse: Anlegg for omsorg, i Ulf Grønvold (red.). 2005. *Hundre års nasjonsbygging. Arkitektur og samfunn*. Oslo.

Nielsen, Wenche Louise. 1997. Fra hus for syke til sjukehus. En arkitekturhistorisk studie av sykehusutviklingen i Christiania på 1800-tallet. Hovedoppgave i kunsthistorie, Universitetet i Bergen.

Risse, Guenter B. 1999. *Mending Bodies, Saving Souls. A History of Hospitals*. New York og Oxford.

Stenbro, Tom Anders. *Sanatorium*. Hovedoppgave, Institutt for byggekunst, NTNU, 1998. [Mappe med forarbeid, beskrivelse, kopier av tegningsmaterialet].

Evensen, Hans. 1907. Et moderne sindssygeasyl. Mønstret for landbrugsasylet i villastil : Alt-Scherbitz. Kristiania.

Sjukehus

Generelt

Ackerknecht, Erwin H. 1967. *Medicine at the Paris Hospital, 1794-1848*. Baltimore.

Andresen, Astri, Tore Grønlie og Svein Atle Skålevåg (eds.) 2004. *Hospitals, Patients and Medicine 1800-2000. Conference Proceedings*. Bergen.

Erichsen, Vibeke. 1996. Sykehusets plass i helsetjenesten, i Vibeke Erichsen (red.) *Profesjonsmakt. På sporet av en norsk helsepolitisk tradisjon*. Oslo.

Goldin, Grace. 1994. *Work of mercy. A picture history of hospitals*. Erin, Ont.

Granshaw, Lindsay and Roy Porter (eds.). 1989. *The Hospital in History*. London.

Grønlie, Tore. 2004. Norwegian General Hospitals 1970-2002: County ownership – an Interlude Between Welfare Localism and State Direction, i Andresen, Grønlie og Skålevåg (eds.) 2004.

- Halvorsen, Bård. 1995. Aviser og sykehus : en rapport for journalister - om sykehus i fortid, nåtid og framtid. Halden.
- Hansen, Finn Henry (red.) 2001. Sykehusstruktur i endring. De lange linjer og utviklingen siste tiår. Trondheim.
- Hjelmeland, Britt-Alise. 2000. Militære sykehus i Norge, i Fortidsminneforeningen 2000.
- Houg, Egil og Inger Sethre. 2004. Mitt Soria Moria. Historien om Sunnaas sykehus. Nesodtangen.
- Martinsen, Kari. 2003. Hospitalet, mennesket og verdigheten, i Edgeir Benum, Per Haave, Hilde Ibsen, Aina Schiøtz og Ellen Schrumpf (red.). *Den Mangfoldige velferden. Festskrift til Anne Lise Seip*. Oslo.
- Risse, Guenter B. 1999. *Mending Bodies, Saving Souls. A History of Hospitals*. New York og Oxford.
- Sygehuse for venerisk Syge, Radesyge og andre ondartede Hudsygdomme i Norge i Decenniet fra 1822 til 1831, i *Eyr* 1834.
- Vallgård, Signild. 1992. Sygehuse og sygehuspolitikk i Danmark : et bidrag til det spesialiserte sygehusvæsenens historie 1930-1987. København.
- Vallgård, Signild. 1985. Sjukhus och fattigpolitikk. Et bidrag til de danska sjukhusens historia 1750-1880. København.
- Vallgård, Signild. 1992. Sygehuse og sygehuspolitikk i Danmark : et bidrag til det spesialiserte sygehusvæsenens historie 1930-1987 / Signild Vallgård. København: Dr. avhandling.
- Vallgård, Signild. 1999. The Rise, Heyday, and Incipient Decline of Specialization: Hospitals in Denmark, 1930-1990, i *International Journal of Health Services, Volume 29, Number 2*.
- Vallgård, Signild. 2004. Power over Life: the Establishment of Hospitals in Denmark in the Late Eighteenth Century, i Andresen, Grønlie og Skålevåg (eds.) 2004.

Enkeltinstitusjonar

- Andresen, Astri. 2003. Sykehuset. Fra utkanten av helsevesenet til sentrum, i *Karlsøy og verden utenfor*. Tromsø. [Om Tromsø sykehus.]
- Andresen, Astri. 2004. "Patients for Life": Pleiestiftelsen Leprosy Hospital 1850s-1920s, i Andresen, Grønlie og Skålevåg (eds.) 2004.
- Arendal 1945. Aust-Agder og Arendals sykehus gjennom de første 25 år : 1920-1945.
- Bakken, Asbjørn. 1962. Sykdom og legevesen, Laurvigs hospital. I grevens tid.
- Betanien hospital. 1980. Betanien Hospital i Oslo. Orientering og tilbakeblikk, i *Betanien* nr. 38 (1980).
- Bergsjø, Per og Kjell Haram (red.) 1987. Jordmorutdanning og kvinneklinikk. Tilbakeblikk og status etter 125 år i Bergen. Jubileumsskrift for Bergen jordmorhøgskole og Kvinneklinikken. Bergen.
- Bjørnvik, Svein. 2001. Historisk sykehusmateriale i Nordland. Rapport fra forprosjekt. Sandnessjøen: Nordland fylkeskommune.
- Blom, Kari, Egil Ertresvaag og Kjell Irgens. 1991. "De fattige Christi Lemmer"... Stiftelsen St. Jørgens historie. Bergen.
- Braathen, Reidun. 1998. Muséet ved Vest-Agder sentralsykehus. Og litt om utviklingen av Sykehusvesenet i Kristiansand fra 1600-tallet til vår tid. Kristiansand.

- Bystrøm, Harald Bache. 1961. Porsgrunn Lutherske Sjukehus. Streiftog gjennom sykehusets historie fra 1902 til 1960. Porsgrunn.
- Børdahl, Per E. 2000a. Rikshospitalet – et sykehus på flyttefot, i Balto (red.). 2000.
- 2000b. At redde Mødres og Børns Liv, i Balto (red.). 2000.
- Børdahl, Per E., Øivind Larsen, Jacob Birger Natvig og Elisabeth T. Swärd (red). 2001. *De tre riker. Rikshospitalet 1826-2001*. Oslo.
- Børdahl, Per E. og Øyvind Larsen. 2001a. Hvorfor et ”almindeligt Hospital for Riget”? i Børdahl, Larsen, Natvig og Swärd (red). 2001.
- 2002b. Sykehuset vokser og flytter, i i Børdahl, Larsen, Natvig og Swärd (red). 2001.
- Carlsson, Ronny S. 1989. Sykehuset i Sildabyen. Kommunal og fylkeskommunal sykehusdrift i Haugesund 1889-1989. Haugesund.
- Carstens, Svein. 2004. Liberalism and Local Hospital Reform in Nineteenth Century Trondheim, i Andresen, Grønlie og Skålevåg (eds.) 2004.
- Carstens, Svein og Rolf Grankvist. 2002. St. Olavs hospital. Sykehuset på Øya gjennom 100 år. Trondheim.
- Christophersen, Rolf. 1955. Fylkessjukehuset i Lærdal, Sogn & Fjordane fylke. 25-års beretning. 6. mars 1930 - 31. desember 1954. Lærdal.
- Danielsen, Arthur. 2000. Spyttehus, Incurable-stue og Liigskiul. Radesykehuset i Flekkefjord, i Balto (red.). 2000.
- Dannevig, Birger. 1970. Sykehuset i Aust-Agder 1920-1970. Samt litt om leger, helseforhold og hospitaler i eldre tid. Arendal.
- Eriksen, Harald R. 1977. Røde kors klinikk i Trondheim, 1917-1977. En 50-årsberetning. [Trondheim?]
- Ertresvaag, Egil (red.). 1993. Kysthospitalet i Hagevik gjennom 100 år, 1893-1993. Bergen.
- Fylkessjukehuset i Molde. 1985. *Avdeling Lundavang – 25 år*. Molde.
- Grankvist, Rolf. 1982. Nidaros kirkes spital 700 år. Trondheims hospital 1277-1977. Trondheim.
- Gjerdåker, Johannes. 1988. Frå sjukestove til fylkessjukehus. Fylkessjukehuset på Voss 1963-1988. Voss.
- Gulsvik, Anton. 1977. Fra det første sykehus i Nordlandene til Nordland sentralsykehus. Historikk om sykehusforholdene på Bodøhalvøya, utgitt i forbindelse med 50-årsmarkeringen for innflyttingen i sykehuset ved Rensåsen. Bodø.
- Hals, N. og Halvdan Sundt. 1926. Et kystvern. Gammelt fra Stavern og Fredriksvern. Oslo.
- Hamar røde kors. 1954. Hamar røde kors klinikk 25 år. Hamar.
- Hjelle, Aud. Sjukehuset vårt. Fylkessjukehuset på Nordfjordeid gjennom 60 år. Nordfjordeid.
- Høgli, Ingolf. 1990. Lederprofiler ved Telemark Sentralsjukehus. 1903-1990. Skien.
- Jacobsen, Tor. 2001. Fra snepert til skalpell. Sykehushistorie i Rana gjennom hundre år. Mo i Rana.
- Jacobsen, Kjell og Kåre Nyland. *Vefsn sykehus 100 år. 1902-2002*. Mosjøen.
- Janssen, Carl W. 2001. Haukeland sykehus. En medisinsk hjørnestein siden 1912. Bergen.

- Johansen, J. N. M. 1865. Historisk Beretning om Righospitalet og Fødselsstiftelsen i Christiania. Christiania.
- Karlsen, Malvin (red.). 2000. *Harstad sykehus 100 år*. Harstad.
- Kristiansen, Kristian. 1986. Eventyret som ble til virkelighet. Et femtiårsjubileum. Martina Hansens Hospital 1936-1986. Oslo.
- Kristiansen, Kristian og Øivind Larsen (red). 1987. *Ullevål sjukehus i hundre år*. Oslo.
- Korsvold, Tora. 2001. Sykehusfødselen tar form : med en nærstudie av E.C. Dahls Stiftelse. Oslo.
- Krekling, Sigurd. 1973. Namdal sykehus 1848-1973 : også litt om eldre tiders levesett og legetjeneste. Namsos.
- Kretssykekassenes landsforening. 1933. Fortegnelse over sykehus, sanatorier, tuberkulosehjem, rekonvalescenthjem og kur-badesteder. Oslo.
- Langnes, Elsa Reiersen. 1985. Orkdal Sanitetsforenings Sjukehus 1909-1984. Trondheim.
- Lie, Sverre O. 1993. For syke barn i 100 år. Barneklubben, Rikshospitalet, 1893-1993. Oslo.
- Longyearbyen sykehus. 1991. *Longyearbyen sykehus*. Oslo: Statens bygge- og eiendomsdirektorat.
- Lunde, Bente (komiteleder). 2003. Fiskerihelsetjenesten. Fiskerienes rolle i utviklingen av det nordlandske helsevesen. Bodø, Fylkesmannen i Nordland.
- Møller, Arvid. 2005. Huset som aldri sover. Sykehuset på Lillehammer gjennom 150 år. Lillehammer.
- Nord, Einar. 1992. Kysthospitalet i storm og stille. Kysthospitalet ved Stavern 1892-1992. Stavern.
- Olsen, Anton Dahl og Ingrid Dahl-Olsen. 1996. *Svolvær sanitetsforenings sykestue*. Svolvær.
- Oxem, Alf. 1992. En fullt operativ 100-åring. Stokmarknes sykehus. Nordland fylkessykehus for Vesterålen 100 år. 1892-1992. Stokmarknes.
- Palmer, Herbert. 1987. Drammen sykehus/Buskerud sentralsykehus 100 år. Drammen.
- Røneid, Ingrid (red.). 1985. Sentralsykehuset i Akershus gjennom 25 år. 6.10 1960 - 6.10 1985. Lørenskog.
- Sentralsykehuset i Akershus. 2000. Sentralsykehuset i Akershus. 40 års jubileum. 2000.
- Skeidsvoll, Agnar. 1957. *Naturlækjar O. Olvik*. Stord. [M.a. om Furuly helseheim, forløparen til Stord sjukehus].
- Skirbekk, Håvard. 1975. Fylkessjukehuset i Elverum 50 år. Elverum.
- Solli, Svein Erik (red.) 1995. *Narvik sykehus 1905-1995 : 90 år*. Narvik.
- Sande, Lars Christian. 1987. *Sykehuset er blitt 90 år 1897-1987*. Stavanger. [Jubileumsavis om Stavanger Sykehus og Rogaland Sjukehus].
- Stave, Gunnar. 1990. Mannsmot og tenarsinn. Det norske diakonhjem i hundre år. Oslo.
- Storvand, Ingvild. 1995. Aker sykehus 1895-1995 : ett hundre år for livet - i krig og kjærlighet. Oslo.
- Strandjord, Roald E. 2000. Paa dette Skib hadde det været en Deel ryggeløst Mandskab. Om radesyken og Radesygehuset i Stavanger, i Balto (red.). 2000.
- Strauman, Lars Blix. 1998. "Passende til Lofodbrug"? Lofoten sykehus 1854-1998. Gravdal.
- Strømsvåg, Birger. 1995. Tunge tak. En beretning om sykehusstriden i Vest-Agder. Kristiansand.

- Sveen, Ingar. 1979. Sjukehusstriden i Sogn og Fjordane. Norsk sjukehuspolitikk i endring. Ein studie av sjukehusplanlegging og sjukehusutbygging i Sogn og Fjordane 1963-1977. Hovudoppgåve i historie, Universitetet i Oslo.
- Søraa, Gerd. 1979. Innherred sykehus 1843-1979 : fra Nordre Trondhjems amts sygehus på Eidesøren til Innherred sykehus i Levanger. Steinkjer.
- Tofte, Skule. 1961. Romsdals amtssykehus's (Fylkessjukehuset i Molde) historie. Molde.
- Vevstad, Andreas. 1995. *Aust-Agder sentralsjukehus 75 år*. Arendal.
- Wang, Thor. 2000. I trass og tro. Sykehuset i Gjøvik 75 år 1925-2000. Gjøvik.
- Warelius, Åsmund (red.). Sykehusdriften på Kirkenes 80 år 1909-1989. Kirkenes.
- Wisbech, Chr. 1830. Det civile Sygehuus i Bergen i Aaret 1828 tilligemed en Beskrivelse over denne Stiftelse, i *Eyr* 1830.
- Østigaard, Arne Da. 1994. Tynset sjukehus. Ditt lokalsjukehus. Et jubileumsskrift 1919-1994. Tynset.

Psykiatriske institusjonar

Generelt

- Blomberg, Wenche. 2002. Galskapens hus. Internering og utskilling i Norge 1550-1850. Oslo.
- Evensen, Hans. 1907. Et moderne sindssygeasyl. Mønstret for landbrugsasylet i villastil : Alt-Scherbitz. Kristiania.
- Skålevåg, Svein Atle. 2003. *Fra normalitetens historie. Sinnssykdom 1870-1920*. (Rokkansenteret: Rapport 10, 2003). Bergen.

Enkeltinstitusjonar

- Abrahamsen, Pål (red.). 1988. Fra dollhus til moderne psykiatri. Oslo hospital 1538-1988. Oslo.
- Astrup, Christian, Alv A. Dahl og Nils Retterstøl (red.) 1980. Gaustad sykehus 125 år Det psykiatriske sykehus i dag. Fra enhet til mangfold. Oslo.
- Austad, Anne-Kirsten og Ørnulv Ødegård. 1956. *Gaustad sykehus gjennom hundre år*. Oslo.
- Bjørhovde, Vigdis, Sigurd Haugerud og Gullik Nilsen. u.å. [1988?]. *Presteseter sykehus 75 år : et psykiatrisk sykehus i utvikling 1913-1988*. Reinsvoll.
- Borgan, Valborg og Gerd Søraa. 1972. Rotvoll 1872 – 1972. Fra asyl for sindssyge til psykiatrisk sykehus. Trondheim.
- Borg, Egil. (red.) 1983. Psykiatrisk poliklinikk i sentrum. Oslo helseråds avdeling for psykiatri 25 år. Oslo.
- Bretteville-Jensen, Alf og Sverre Hay. 1965. Veum sykehus, Østfold fylkes psykiatriske sykehus 50 år. Beretning om virksomheten 1914-1964. Glemmen.
- Dahl, Ludvig og L. Dons. 1873. Beskrivelse af Rotvold Sindsygeasyl og Beretning om dets Virksomhed i 1872 / af L. Dahl. Med en historisk Oversigt over Sindsygeforholdene nordenfjelds og over Asylets Anlæg. Christiania.
- Digre, Kari. 1986. Jubileumshefte Åsgård sykehus. 11/10 1961 – 11/10 1986. [Åsgård?]
- Ericsson, Kjersti. 1974. Den tvetydige omsorgen. Sinnssykevesenets utvikling - et sosialpolitisk eksempel. Oslo.

- Fygle, Svein. 2002. Marmor og menneskeskjebner. Rønvik sykehus i det 20. århundre. Bodø.
- Grødem, Mossa, Øistein Kristensen og Erik Lunøe-Nielsen. 1984. *Kristiansand sanitetsforenings klinikk for nervøse. 25 år 1959-1984*. Kristiansand.
- Gydal, Monica og Herluf Thomstad. 1966. Det terapeutiske samfunn. Psykiatrisk avdeling K., Ullevål sykehus bakgrunn, utvikling, struktur og funksjon med en historisk oversikt. U.s.
- Heimsund, Eirik, Jan Olav Johannessen, Jørg Fredrik Waula, Målfrid Frahm Jensen og Eivind Haga. 2004. *"-alt det galna-" : Rogaland psykiatriske sjukehus 1913-2003*. Stavanger.
- Hult, Arne. 1999. Dr. Dedichens privatasyll i Østre Aker. Oslo.
- Johansen, Elin. 1995. Neevengården Asyl - en "indretning" for sinnssyke, i *Historie*, nr. 4, 1995.
- Lillevold, Eyvind. *Sanderud sykehus i 150 år*. 1953.
- Lundemo, Arne. 1957. *Den første dag på Østmarka asyl* [manuskript]. Trondheim.
- Mamen, Hans Christen (red.) 1955. *Dikemark sykehus 1905-1955*. Oslo.
- Mamen, Hans Christen. 1999. Et steg videre. Blakstad sykehus historie gjennom et hundreår. Asker.
- Mamen, Hans Christen, Arne Gravem og Kari Zeiner-Henriksen (red). 1995. *De siste årene? Dikemark sjukehus 1955-1995*. [Solberg].
- Michelsen, Paul Güttner og Ernst Pettersen. 1981. *Eg sykehus 100 år, 1881-1981*. Kristiansand.
- Nordan, Victor. 1908. Kristiania kommunale sindssygeasyl paa Dikemark i Asker med en indledning om sindssygeasylers udvikling. Kristiania.
- Nåvik, Marit. 1999. "Med tommestokk og fagbriller". Alderspsykiatri i endring. Telemark sentralsykehus 1994-1997. Sem.
- Ose, Eivind (red.) 1991. Fra sindssygeasyl til psykiatrisk sjukehus : Neevengården - Sandviken sykehus 1891-1991. Bergen.
- Pettersen, Inger Johanne og Knut Bergsland. 1985. *Åsgård sykehus. Psykiatrisk sykehus i endring*. Trondheim: NIS-rapport.
- Psykiatrisk klinikk. 1951. Psykiatrisk klinikk 25 år. Beretning om virksomheten 1926-1951. Oslo.
- Retterstøl, Nils (red.) 1995. *Gaustad sykehus 140 år*. Oslo.
- Roness, Atle, Eystein Kaldestad og Siri Rynning. 1982. *Ved St. Olavs kilde. Modum bads nervesanatorium 25 år*. Oslo.
- Sande, Lars Chr. 1988. På andre siden av fjorden. Rogaland psykiatriske sjukehus 1913-1988. Oslo.
- Sprauten, Knut. 1988. Dårkisten og sykehuset under Ekeberg, i Abrahamsen (red.). 1988.
- Steen, Thorvald (red.) 2005. *Asylet. Gaustad sykehus 150 år*. Oslo.
- Valen sjukehus. 2001. *Valen sjukehus 90 år*. Valen.
- Wergeland, Hjalmar. 1981. Barnepsykiatrisk klinikk ved Universitetet i Oslo 30 år 1950-1980. Oslo.

Tuberkuloseinstitusjonar

Generelt

- Blom, Ida. 1998. Feberens ville rose. Tre omsorgssystemer i tuberkulosearbeidet 1900-1960. Bergen.
- Erichsen, Rolv Werner. 1960. Streif fra Nasjonalforeningens 50-årige historie. Nasjonalforeningen mot tuberkulosen for folkehelsen 1910 - 29. juni – 1960. Oslo.
- Hald, Helga Bec. 1989. *I tuberkulosens skygge og lys*. Struer.
- Karlsen, Jan og Dag Skogheim. Tæring. *Historia om ein folkesjukdom*. Oslo.
- Kretssykekassenes landsforening. 1933. Fortegnelse over sykehus, sanatorier, tuberkulosehjem, rekonvalescenthjem og kur-badesteder. Oslo.
- Lotherington, Per Bjørn. 2005. Sveitserstil er godt for sjela, i *Byggmesteren*. 80 (2005), nr. 10.
- Skogheim, Dag. 2001. Sanatorieliv. Fra tuberkulosens kulturhistorie. Oslo.
- Skogheim, Dag. 1993. Gå foran, vis vei! : Landsforeningen for hjerte- og lungesyke gjennom 50 år. Oslo.
- Stenbro, Tom Anders. *Sanatorium*. Hovedoppgave, Institutt for byggekunst, NTNU, 1998. [Mappe med forarbeid, beskrivelse, kopier av tegningsmaterialet].
- Øverland, Birger. 1933. Håndbok for tuberkuløse og i tuberkulosearbeidet interesserte / utgitt av Den Norske nationalforening mot tuberkuløsen. 2. utg. Oslo.
(Denne er viktig: gir ein oversikt over *alle* tuberkulose-institusjonar i Norge.)

Enkeltinstitusjonar

- Apenes, Georg. 1991. Hankø bad: : " - et Mindernes Herbarium." Oslo.
- Auberg, Arne og Sten Walther Karlsen. 2000. En hjelpende hånd : Fredrikstad Tuberkuloseforening gjennom 100 år. Fredrikstad.
- Blekastad, Ivar B. 1976. Gausdal. 100 år på fjellet. Fra Gausdal sanatorium 1876 til Gausdal høifjellshotell 1976. Gausdal.
- Bondevik, Kari Johanne. 2001. I sjukdomens teikn. Sjukdomsforståinga ved Lyster sanatorium 1902-1958. / av Kari Johanne Bondevik. Hovudfagsoppgåve i historie, Universitetet i Bergen.
- Brandal, Trygve (red.). 2004. De(t) umulige. Historien om Hiimsmoenkollektivet. Sand.
- Ertresvaag, Egil. 1993. Kysthospitalet i Hagevik gjennom 100 år, 1893-1993. Bergen.
- Fjeldsæter sanatorium. U.å. Prospekt over Fjeldsæter sanatorium ved Trondhjem. Sommer og vinter-sanatorium åbnet 1899. Trondhjem.
- Glittre sanatorium. 1900. Glittre sanatorium. Hakedal, Norge.
- Grindland, Kari. 1990. "...at raade Bod paa og søge Erstatning for Tabet af Livskraften" : Flekkerø Skjærgaardssanatorium 1903-1940, i *Årsskrift, Agder historielag*.
- Hankø bad. 1902. Hankø bad og kystsanatorium i Norge. Kristiania
- Heggdal, Eli. 1993. *Lys i mørket. Reknes sanatorium i kampen mot tuberkulose*. Hovedoppgave i etnologi, Universitetet i Bergen.
- Holm, Christian Hintze Holm. 2002. Et av de vakreste utfluktssteder ved Kristianiafjorden" : sanatoriet "Signalen" ved Nesoddtangen brygge. Oslo.

Høifjeldssanatoriet. 1926. Høifjellssanatoriet i Gausdal. Tretten stasjon. Et historisk tilbakeblikk ved 50 års jubileet. Oslo.

Høydahl, Hallgrim. 1995. "Ud fra den kvalme byluft" : Tuddal høifjellshotell 100 år. Tuddal.

Lavoll, Hans. 2002. Lyster sanatorium, i *Luster*. 5 (2002).

Nord, Einar. 1992. Kysthospitalet i storm og stille. Kysthospitalet ved Stavern 1892-1992. Stavern.

Risa, Lisabet. 1991. Sanatorietida på Nærland. Eit tidsbilete frå åra 1928-1930, i *Jæren. Årbok for Jærmuseet 1991*. Årgang 3.

Leprainstitusjonar

Andresen, Astri. 2004. "Patients for Life": Pleiestiftelsen Leprosy Hospital 1850s-1920s, i Andresen, Grønlie og Skålevåg (eds.) 2004.

Bjørkvik, Eilert. 1984. Vallersund hospital, i *Årbok for Fosen*.

Blom, Kari, Egil Ertresvaag og Kjell Irgens. 1991. "De fattige Christi Lemmer"... Stiftelsen St. Jørgens historie. Bergen.

Irgens, Kjell H. og Lorentz M. Irgens. 2000. St. Jørgens Hospital, i Balto (red.). 2000.

Kaurin, Edv. 1888. Reknæs Hospital og Reknæs Pleiestiftelse for Spedalske : med Beretning om Pleiestiftelsens 25aarige Virksomhet. Kristiania.

Strand, Randi Kristin. 1997. Omorganisering av omsorg for spedalske under eineveldet. Reknæs hospital 1708-1794. Hovedoppgave i historie, NTNU.

Øverland, Per. 2005. *Vallersund Gård fra hospital for spedalske til landsby for uvanlige mennesker*. Trondheim 2005

Moxnes Erik. 1994. Vallersund hospital. Et spedalskesykehus midt i leia, i *Møllkula* nr. ½ 1994.

Apotek

Berg, Sverre. 1993. Molde apotek. Løveapoteket 31. mai 1793 – 31. mai 1993. Molde.

Jensen, Anders. 1996. Løveapoteket i Kristiansund gjennom 250 år. Kristiansund.

Johannessen, Finn Erhard og Jon Skeie. 1995. Bitre piller og sterke dråper : norske apotek gjennom 400 år, 1595-1995. Oslo.

Rødland, Kjartan og Stephan Tschudi-Madsen. 1995. *Svaneapoteket i Bergen 1595-1995*. Bergen.

Sørensen, Johnny. 1997. Brevik apotek 150 år. 1846-1996. Brevik.

Alderdom og omsorg

Daatland, Svein Olav (red.). 1997. De siste årene. Eldreomsorgen i Skandinavia 1960-95. Oslo.

Grankvist, Rolf. 1982. Nidaros kirkes spital 700 år. Trondheims hospital 1277-1977. Trondheim.

Grankvist, Rolf. 2003. *Omsorg i 1000 år*. Trondheim.

Harris, Christopher John. 2003. De milde stiftelser – eldreomsorg i eldre tid, i Elvbakken og Riise (red). 2003.

- Jacobsen, Anne Kjersti. 1993. *Eldreomsorg i Oslo 1945-1966*. Institutt for kultur og samfunnsfag, Avdeling for historie.
- Kvalsvik, Marit Pauline. 2003. *"Kvinner sjølv stod opp og strede"*. [Hovedsaklig om Herøy sanitetsforening og Herøy sjukeheim]. Bølandet.
- Midré, Georges. 1994. Omsorg på vilkår. Historien om Stavanger arbeids- og aldershjem. Tromsø.
- Pettersen, Gunnar I. 1992. De økonomiske sidene ved provent-institusjonen i Norge ca. 1280-1500. Oslo.

Psykisk utviklingshemming

- Bakken, John E. 1972. Omsorgen for ikke dannelsesdyktige åndssvake. Trekk ved utviklingen i Norge fra 1880- årene til 1940- årene. Hovedoppgave i pedagogikk, Universitetet i Oslo.
- Fjermeros, Halvor. 1998. Om hundre år er allting glemt? 100-års jubileumsskrift for Emma Hjorts hjem 1898-1998. Sandvika.
- Johansen, Arne-Johan. Fra dårekiste til normalisert omsorg. En vandring gjennom omsorgshistoria for mennesker med psykisk utviklingshemming. Harstad.
- Munch, O. B. 1965. Emma Hjorts hjem 1/7 1915 til 1/7 1965 : 50 år under statsforvaltning : et skrift viet til minne om hjemmets grunnlegger Emma Lippestad Hjort f. 21/5 1858, d 2/7 1921 "Et liv i oppofrende arbeid for de åndssvake". Oslo.
- Neumann, Valerie. 1988. Fattig, forsømt, tungnem. Trekk av spesialundervisningens historie i Norge fram til 1945. Hosle.
- Sætersdal, Barbro. 1994. Menneskeskjebner i HVPU-reformens tid. Livshistorier og sosiale forandringer. Oslo.
- Sømme, Ingerid. 1974. Historien om Grimebakken i 25 år. Oslo.

Andre

Tannhelse

- Messelt, Edward B. 1999. Oslo tannlegeselskap gjennom 100 år. Fra tråbor til digital teknologi. Oslo.

Døve og blinde

- Sander, Thorbjørn Johan. 1998. Fra Christiania døvstumme-institut til Skådalen kompetansesenter: Døveskolen i Oslo gjennom 150 år 1848-1998. Skådalen kompetansesenter. Oslo
- Skavlan, Sigvald. 1875. Thronhjems Døvstumme-Institut: Program, udgivet i Anledning af Institutets 50-årige Bestaaen. Opptrykk Møller kompetansesenter 2002, Trondheim

Militære sjukehus

- Hjelmeland, Britt-Alise. 2000. Militære sykehus i Norge, i Fortidsminneforeningen 2000.

Spesialsjukehus

- Tandberg, Andreas. U.å. Oslo Sanitetsforening's Revmatismesykehus, røntgeninstitut, klinikk. Beretning om revmatismesykehuset virksomhet 1938-1943.

Fødsler, fødselsklinikkar.

- Korsvold, Tora. 2001. Sykehusfødselen tar form : med en nærstudie av E.C. Dahls Stiftelse. Oslo.
- Bergsjø, Per og Kjell Haram (red.) 1987. Jordmorutdanning og kvinneklinikk : tilbakeblikk og status etter 125 år i Bergen : jubileumsskrift for Bergen jordmorhøgskole og Kvinneklinikken. Bergen.

Rusomsorg

A-klinikken i Kristiansand. 1994. *A-klinikken i Kristiansand 40 år. 1954-1994*. Kristiansand.

Aschim, Hans m. fl. (red.). 1984. *Blåkorshjemmet gjennom 75 år*. Oslo.

Blå kors. 1956. Under korsets merke. Det blå kors i Norge 1906-1956. Oslo.

Bønes, Bergsvein. 1978. Alkoholistsorg i Norge. En historisk oversikt. Oslo.

Folkestad, Oddvar. 1977. Nytt liv. Trekk fra A-klinikken Trasopps første 25 år. Oslo.

Skaug, Thorbjørn. 1990. Sagaen om Bjørnebekk (989-1989). Ås.

Bad, helseheimar, alternativ medisin

Apenes, Georg. 1991. Hankø bad: " - et Mindernes Herbarium." Oslo.

Hankø bad. 1902. Hankø bad og kystsanatorium i Norge. Kristiania

Gade, F. G. 1908. Heinrich Arnold Thaulow, 1808-1894. Blade af det norske badevæsens historie. Et hundreårsminde. Kristiania.

Skeidsvoll, Agnar. 1957. *Naturlækjar O. Olvik*. Stord. [M.a. om Furuly helseheim, forløperen til Stord sjukehus].

Frivillige organisasjonar

Bendiksen, Sveinung. 1997. En levende forening i en levende by. Stavanger sanitetsforening 1897-1997. Stavanger.

Bloch-Hoell, Nils E. 1968. Diakonissehusets første hundre år 1868-1968 : - - at vi skulle vandre i dem. Oslo.

Stave, Gunnar. 1990. Mannsmot og tenarsinn. Det norske diakonhjem i hundre år. Oslo.

2. Ordna etter region

I det følgende er litteraturen ordna etter grensene for dei nåverande regionale helseforetaka. Merk at mykje av litteraturen omhandlar institusjonar som ikkje sorterer under helseforetaka (t.d. private eller kommunale institusjonar), men som ligg innanfor grensene til regionen.

Helse Nord

- Andresen, Astri. 2003. Sykehuset. Fra utkanten av helsevesenet til sentrum, i *Karlsøy og verden utenfor*. Tromsø. [Om Tromsø sykehus.]
- Bjørnvik, Svein. 2001. Historisk sykehusmateriale i Nordland. Rapport fra forprosjekt. Sandnessjøen: Nordland fylkeskommune.
- Fygle, Svein. 1988. Nordland psykiatriske sykehus 1894-1970: Arkivkatalog. Bodø: Nordlandsarkivet.
- Fygle, Svein. 2002. Marmor og menneskeskjebner. Rønvik sykehus i det 20. århundre. Bodø.
- Gulsvik, Anton. 1977. Fra det første sykehus i Nordlandene til Nordland sentralsykehus. Historikk om sykehusforholdene på Bodøhalvøya, utgitt i forbindelse med 50-årsmarkeringen for innflyttingen i sykehuset ved Rensåsen. Bodø.
- Jacobsen, Kjell og Kåre Nyland. *Vefsn sykehus 100 år. 1902-2002*. Mosjøen.
- Jacobsen, Tor. 2001. Fra sneppert til skalpell. Sykehushistorie i Rana gjennom hundre år. Mo i Rana.
- Karlsen, Malvin (red.). 2000. *Harstad sykehus 100 år*. Harstad. [Finst ikkje i bibsys?]
- Longyearbyen sykehus. 1991. *Longyearbyen sykehus*. Oslo: Statens bygge- og eiendomsdirektorat.
- Lunde, Bente (komiteleder). 2003. Fiskerihelsetjenesten. Fiskerienes rolle i utviklingen av det nordlandske helsevesen. Bodø, Fylkesmannen i Nordland.
- Mølmann, Nina Planting. 2004. *Spedbarnsdødeligheten i en ishavsbys. Hammerfest 1801-1900*. Hovedoppgave i historie, UiO.
- Olsen, Anton Dahl og Ingrid Dahl-Olsen. 1996. *Svolvær sanitetsforenings sykestue*. Svolvær.
- Oxem, Alf. 1992. En fullt operativ 100-åring. Stokmarknes sykehus. Nordland fylkessykehus for Vesterålen 100 år. 1892-1992. Stokmarknes.
- Solli, Svein Erik (red.) 1995. *Narvik sykehus 1905-1995. 90 år*. Narvik.
- Strauman, Lars Blix. 1998. "Passende til Lofodbrug"? Lofoten sykehus 1854-1998. Gravdal.
- Warelius, Åsmund (red.). Sykehusdriften på Kirkenes 80 år 1909-1989. Kirkenes.

Helse Midt-Norge

- Berg, Sverre. 1993. Molde apotek. Løveapoteket 31. mai 1793 – 31. mai 1993. Molde.
- Bjørkvik, Eilert. 1984. Vallersund hospital, i *Årbok for Fosen*.
- Borgan, Valborg og Gerd Søraa. 1972. Rotvoll 1872 – 1972. Fra asyl for sindssyge til psykiatrisk sykehus. Trondheim.
- Carstens, Svein. 2004. Liberalism and Local Hospital Reform in Nineteenth Century Trondheim, i Andresen, Grønlie og Skålevåg (eds.) 2004.

- Carstens, Svein og Rolf Grankvist. 2002. St. Olavs hospital. Sykehuset på Øya gjennom 100 år. Trondheim.
- Dahl, Ludvig og L. Dons. 1873. Beskrivelse af Rotvold Sindsygeasyl og Beretning om dets Virksomhed i 1872 / af L. Dahl. Med en historisk Oversigt over Sindsygeforholdene nordenfjelds og over Asylets Anlæg. Christiania.
- Eriksen, Harald R. 1977. Røde kors klinikk i Trondheim, 1917-1977. En 50-årsberetning. [Trondheim?]
- Fjeldsæter sanatorium. U.å. Prospekt over Fjeldsæter sanatorium ved Trondhjem. Sommer og vinter-sanatorium åbnet 1899. Trondhjem.
- Fylkessjukehuset i Molde. 1985. *Avdeling Lundavang – 25 år*. Molde.
- Grankvist, Rolf. 1982. Nidaros kirkes spital 700 år. Trondheims hospital 1277-1977. Trondheim.
- Grankvist, Rolf. 2003. *Omsorg i 1000 år*. Trondheim.
- Heggdal, Eli. 1993. *Lys i mørket. Reknes sanatorium i kampen mot tuberkulose*. Hovedoppgave i etnologi, Universitetet i Bergen.
- Jensen, Anders. 1996. Løveapoteket i Kristiansund gjennom 250 år. Kristiansund.
- Kaurin, Edv. 1888. Reknæs Hospital og Reknæs Pleiestiftelse for Spedalske : med Beretning om Pleiestiftelsens 25aarige Virksomhet. Kristiania.
- Korsvold, Tora. 2001. Sykehusfødselen tar form : med en nærstudie av E.C. Dahls Stiftelse. Oslo.
- Krekling, Sigurd. 1973. Namdal sykehus 1848-1973 : også litt om eldre tiders levesett og legetjeneste. Namsos.
- Kvalsvik, Marit Pauline. 2003. *"Kvinner sjølv stod opp og strede"*. [Hovedsaklig om Herøy sanitetsforening og Herøy sjukeheim]. Bølandet.
- Langnes, Elsa Reiersen. 1985. Orkdal Sanitetsforenings Sjukehus 1909-1984. Trondheim.
- Lundemo, Arne. 1957. Den første dag på Østmarka asyl [manuskript]. Trondheim.
- Moxnes Erik. 1994. Vallersund hospital. Et spedalskesykehus midt i leia, i *Møllkula* nr. ½ 1994.
- Pape, Kristine. 1997. Sykdomsoppfatninger og helbredere i middelalderens Trondheim. Hovedoppgave (medisin) Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- Skavlan, Sigvald. 1875. Throndhjems *Døvstumme-Institut: Program, udgivet i Anledning af Institutets 50-årige Bestaaen*. Optrykk Møller kompetansesenter 2002, Trondheim
- Strand, Randi Kristin. 1997. Omorganisering av omsorg for spedalske under eineveldet. Reknes hospital 1708-1794. Hovedoppgave i historie, NTNU.
- Søraa, Gerd. 1979. Innherred sykehus 1843-1979 : fra Nordre Trondhjems amts sygehus på Eidesøren til Innherred sykehus i Levanger. Steinkjer.
- Tofte, Skule. 1961. Romsdals amtssykehus's (Fylkessjukehuset i Molde) historie. Molde.
- Tvete, B. M. 1907. St. Jørgens Stiftelse 1607 - 1907. Trondhjem.
- Øverland, Per. 2005. *Vallersund Gård fra hospital for spedalske til landsby for uvanlige mennesker*. Trondheim.

Helse Vest

- Andresen, Astri. 2004. "Patients for Life": Pleiestiftelsen Leprosy Hospital 1850s-1920s, i Andresen, Grønlie og Skålevåg (eds.) 2004.
- Bendiksen, Sveinung. 1997. En levende forening i en levende by. Stavanger sanitetsforening 1897-1997. Stavanger.
- Bergsjø, Per og Kjell Haram (red.) 1987. Jordmorutdanning og kvinneklinikk : tilbakeblikk og status etter 125 år i Bergen : jubileumsskrift for Bergen jordmorhøgskole og Kvinneklinikken. Bergen.
- Bondevik, Kari Johanne. 2001. *I sjukdomens teikn. Sjukdomsforståinga ved Lyster sanatorium 1902-1958*. Hovudfagsoppgåve i historie, Universitetet i Bergen.
- Blom, Kari, Egil Ertresvaag og Kjell Irgens. 1991. "De fattige Christi Lemmer"... Stiftelsen St. Jørgens historie. Bergen.
- Brandal, Trygve (red.). 2004. De(t) umulige. Historien om Hiimsmoenkollektivet. Sand.
- Carlsson, Ronny S. 1989. Sykehuset i Sildabyen. Kommunal og fylkeskommunal sykehusdrift i Haugesund 1889-1989. Haugesund.
- Christophersen, Rolf. 1955. Fylkessjukehuset i Lærdal, Sogn & Fjordane fylke. 25-års beretning. 6. mars 1930 - 31. desember 1954. Lærdal.
- Elvbakken, Kari Tove og Grete Riise (red). 2003. *Byen og helsearbeidet*. Bergen.
- Ertresvaag, Egil. 1993. Kysthospitalet i Hagevik gjennom 100 år, 1893-1993. Bergen.
- Gjerdåker, Johannes. 1988. Frå sjukestove til fylkessjukehus. Fylkessjukehuset på Voss 1963-1988. Voss.
- Harris, Christopher John. 2003. De milde stiftelser – eldreomsorg i eldre tid, i Elvbakken og Riise (red). 2003.
- Heimsund, Eirik, Jan Olav Johannessen, Jørg Fredrik Waula, Målfrid Frahm Jensen og Eivind Haga. 2004. *"-alt det galna-" : Rogaland psykiatriske sjukehus 1913-2003*. Stavanger.
- Hjelle, Aud. Sjukehuset vårt. Fylkessjukehuset på Nordfjordeid gjennom 60 år. Nordfjordeid.
- Irgens, Kjell H. og Lorentz M. Irgens. 2000. St. Jørgens Hospital, i Balto (red.). 2000.
- Janssen, Carl W. 2001. Haukeland sykehus. En medisinsk hjørnestein siden 1912. Bergen.
- Johansen, Elin. 1995. Neevengården Asyl - en "indretning" for sinnssyke, i *Historie*, nr. 4, 1995.
- Lavoll, Hans. 2002. Lyster sanatorium, i *Luster*. 5 (2002).
- Ose, Eivind (red.) 1991. Frå sindssygeasyl til psykiatrisk sjukehus : Neevengården - Sandviken sykehus 1891-1991. Bergen.
- Risa, Lisabet. 1991. Sanatorietida på Nærland. Eit tidsbilete frå åra 1928-1930, i *Jæren. Årbok for Jærmuseet 1991*. Årgang 3.
- Rødland, Kjartan og Stephan Tschudi-Madsen. 1995. *Svaneapoteket i Bergen 1595-1995*. Bergen.
- Sande, Lars Christian. 1987. *Sykehuset er blitt 90 år 1897-1987*. Stavanger. [Jubileumsavis om Stavanger Sykehus og Rogaland Sjukehus].
- Sande, Lars Christian. 1988. På andre siden av fjorden. Rogaland psykiatriske sjukehus 1913-1988. Oslo.

- Sander, Thorbjørn Johan. 1998. Fra Christiania døvstumme-institut til Skådalen kompetansesenter: Døveskolen i Oslo gjennom 150 år 1848-1998. Skådalen kompetansesenter. Oslo
- Skeidsvoll, Agnar. 1957. *Naturlækjar O. Olvik*. Stord. [M.a. om Furuly helseheim, forløparen til Stord sjukehus].
- Strandjord, Roald E. 2000. Paa dette Skib hadde det været en Deel ryggeløst Mandskab. Om radesyken og Radesygehuset i Stavanger, i Balto (red.). 2000.
- Sveen, Ingar. 1979. Sjukehusstriden i Sogn og Fjordane. Norsk sjukehuspolitikk i endring. Ein studie av sjukehusplanlegging og sjukehusutbygging i Sogn og Fjordane 1963-1977. Hovudoppgåve i historie, Universitetet i Oslo.
- Tofte, Rolf. 1963. *Enkers aldershjem 1663-1963*. Bergen.
- Wisbech, Chr. 1830. Det civile Sygehuus i Bergen i Aaret 1828 tilligemed en Beskrivelse over denne Stiftelse, i *Eyr* 1830.
- Valen sjukehus. 2001. *Valen sjukehus 90 år*. Valen.

Helse Øst

- Abrahamsen, Pål. 1988. Fra dollhus til moderne psykiatri. Oslo hospital 1538-1988. Oslo.
- Apenes, Georg. 1991. Hankø bad: " - et Mindernes Herbarium." Oslo.
- Aschim, Hans m. fl. (red.). 1984. *Blåkorshjemmet gjennom 75 år*. Oslo.
- Auberg, Arne og Sten Walther Karlsen. 2000. En hjelpende hånd : Fredrikstad Tuberkuloseforening gjennom 100 år. Fredrikstad.
- Betanien hospital. 1980. Betanien Hospital i Oslo. Orientering og tilbakeblikk, i *Betanien* nr. 38 (1980).
- Bjørhovde, Vigdis, Sigurd Haugerud og Gullik Nilsen. u.å. [1988?] . *Presteseter sykehus 75 år : et psykiatrisk sykehus i utvikling 1913-1988*. Reinsvoll.
- Blekastad, Ivar B. 1976. Gausdal : 100 år på fjellet : fra Gausdal sanatorium 1876 til Gausdal høifjellshotell 1976. Gausdal.
- Bloch-Hoell, Nils E. 1968. Diakonissehusets første hundre år 1868-1968 : - - at vi skulle vandre i dem. Oslo.
- Blomberg, Wenche. 1995. Om dollhuset i Mangelsgården i Oslo, i *St. Hallvard*. Nr. 1 1995.
- Blomberg, Wenche. 1995. *Christiania dollhus. Mellom dårekista og asylet*. [Også arbeidsanstalten Prinds Christian Augusts Minde i Storgata i Oslo]. Oslo.
- Borg, Egil. (red.) 1983. Psykiatrisk poliklinikk i sentrum : Oslo helseråds avdeling for psykiatri 25 år. Oslo.
- Bretteville-Jensen, Alf og Sverre Hay. 1965. Veum sykehus, Østfold fylkes psykiatriske sykehus 50 år. Beretning om virksomheten 1914-1964. Glemmen.
- Fjermeros, Halvor. 1998. Om hundre år er allting glemt? 100-års jubileumsskrift for Emma Hjorts hjem 1898-1998. Sandvika.
- Folkestad, Oddvar. 1977. Nytt liv. Trekk fra A-klinikken Trasopps første 25 år. Oslo.
- Glittre sanatorium. 1900. Glittre sanatorium. Hakedal, Norge.

- Gydal, Monica og Herluf Thomstad. 1966. Det terapeutiske samfunn. Psykiatrisk avdeling K., Ullevål sykehus bakgrunn, utvikling, struktur og funksjon med en historisk oversik. U.s.
- Hamar røde kors. 1954. Hamar røde kors klinikk 25 år. Hamar.
- Hankø bad. 1902. Hankø bad og kystsanatorium i Norge. Kristiania
- Holm, Christian Hintze Holm. 2002. Et av de vakreste utfluktssteder ved Kristianiafjorden" : sanatoriet "Signalen" ved Nesoddtangen brygge. Oslo.
- Houg, Egil og Inger Sethre. 2004. Mitt Soria Moria. Historien om Sunnaas sykehus. Nesodtangen.
- Hult, Arne. 1999. Dr. Dedichens privatasyl i Østre Aker. Oslo.
- Høifjeldssanatoriet. 1926. Høifjellssanatoriet i Gausdal. Tretten stasjon. Et historisk tilbakeblikk ved 50 års jubileet. Oslo.
- Jacobsen, Anne Kjersti. 1993. *Eldreomsorg i Oslo 1945-1966*. Institutt for kultur og samfunnsfag, Avdeling for historie.
- Kristiansen, Kristian. 1986. Eventyret som ble til virkelighet. Et femtiårsjubileum. Martina Hansens Hospital 1936-1986. Oslo.
- Kristiansen, Kristian og Øivind Larsen (red). 1987. *Ullevål sjukehus i hundre år*. Oslo.
- Lillevold, Eyvind. *Sanderud sykehus i 150 år*. 1953.
- Mamen, Hans Christen. 1999. Et steg videre. Blakstad sykehus historie gjennom et hundreår. Asker.
- Mamen, Hans Christen (red.) 1955. *Dikemark sykehus 1905-1955*. Oslo.
- Mamen, Hans Christen, Arne Gravem og Kari Zeiner-Henriksen (red). 1995. De siste årene? Dikemark sjukehus 1955-1995. [Solberg].
- Munch, O. B. 1965. Emma Hjorts hjem 1/7 1915 til 1/7 1965 : 50 år under statsforvaltning : et skrift viet til minne om hjemmets grunnlegger Emma Lippestad Hjort f. 21/5 1858, d 2/7 1921 "Et liv i oppofrende arbeid for de åndsvake". Oslo.
- Møller, Arvid. 2005. Huset som aldri sover. Sykehuset på Lillehammer gjennom 150 år. Lillehammer.
- Nielsen, Wenche Louise. 1997. Fra hus for syke til sjukehus. En arkitekturhistorisk studie av sykehusutviklingen i Christiania på 1800-tallet. Hovedoppgave i kunsthistorie, Universitetet i Bergen.
- Psykiatrisk klinikk. 1951. Psykiatrisk klinikk 25 år. Beretning om virksomheten 1926-1951. Oslo.
- Røneid, Ingrid (red.). 1985. Sentralsykehuset i Akershus gjennom 25 år. 6.10 1960 - 6.10 1985. Lørenskog.
- Sentralsykehuset i Akershus. 2000. Sentralsykehuset i Akershus. 40 års jubileum. 2000.
- Semmingsen, Ingrid, Gerhard Fischer og Arno Berg. 1939. *Oslo hospitals historie*. Oslo.
- Sentralsykehuset i Akershus. 2000. Sentralsykehuset i Akershus. 40 års jubileum. 2000.
- Skirbekk, Håvard. 1975. Fylkessjukehuset i Elverum 50 år. Elverum.
- Skaug, Thorbjørn. 1990. Sagaen om Bjørnebekk (989-1989). Ås.
- Slyngstad, Marit. 1996. "Fra hospitalslemmer til hospitalsdamer". Hospitalet og kirken på 1600- og 1700-tallet, i Hendriksen, Gro K. *Mennesker, miljø og kirkeliv i Gamlebyen*. Oslo.
- Sprauten, Knut. 1988. Dårekisten og sykehuset under Ekeberg, i Abrahamsen (red.). 1988.

- Stave, Gunnar. 1990. Mannsmot og tenarsinn. Det norske diakonhjem i hundre år. Oslo.
- Storvand, Ingvild. 1995. Aker sykehus 1895-1995 : ett hundre år for livet - i krig og kjærlighet. Oslo.
- Sømme, Ingerid. 1974. Historien om Grimebakken i 25 år. Oslo.
- Sørensen, Johnny. 1997. Brevik apotek 150 år. 1846-1996. Brevik.
- Tandberg, Andreas. U.å. Oslo Sanitetsforening's Revmatismesykehus, røntgeninstitut, klinikk. Beretning om revmatismesykehuset virksomhet 1938-1943.
- Nordan, Victor. 1908. Kristiania kommunale sindsygeasyl paa Dikemark i Asker med en indledning om sindsygeasylers udvikling. Kristiania.
- Wang, Thor. 2000. I trass og tro. Sykehuset i Gjøvik 75 år 1925-2000. Gjøvik.
- Wergeland, Hjalmar. 1981. Barnepsykiatrisk klinikk ved Universitetet i Oslo 30 år 1950-1980. Oslo.
- Østigaard, Arne Da. 1994. Tynset sjukehus. Ditt lokalsjukehus. Et jubileumsskrift 1919-1994. Tynset.

Gaustad

- Astrup, Christian, Alv A. Dahl og Nils Retterstøl (red.) 1980. Gaustad sykehus 125 år Det psykiatriske sykehus i dag. Fra enhet til mangfold. Oslo.
- Austad, Anne-Kirsten og Ørnulv Ødegård. 1956. *Gaustad sykehus gjennom hundre år*. Oslo.
- Retterstøl, Nils (red.) 1995. *Gaustad sykehus 140 år*. Oslo.
- Steen, Thorvald (red.) 2005. *Asylet. Gaustad sykehus 150 år*. Oslo.

Helse Sør

- A-klinikken i Kristiansand. 1994. *A-klinikken i Kristiansand 40 år. 1954-1994*. Kristiansand.
- Arendal 1945. Aust-Agder og Arendals sykehus gjennom de første 25 år : 1920-1945.
- Bakken, Asbjørn. 1962. Sykdom og legevesen, Laurvigs hospital. I grevens tid.
- Braathen, Reidun. 1998. Muséet ved Vest-Agder sentralsykehus. Og litt om utviklingen av Sykehusvesenet i Kristiansand fra 1600-tallet til vår tid. Kristiansand.
- Bystrøm, Harald Bache. 1961. Porsgrunn Lutherske Sjukehus. Streiftog gjennom sykehusets historie fra 1902 til 1960. Porsgrunn.
- Bystrøm, Harald Bache. 1992. På helsa løs. Porsgrunnsykehusene gjennom 200 år. Porsgrunn.
- Danielsen, Arthur. 2000. Spyttehuse, Incurable-stue og Liigskiul. Radesykehuset i Flekkefjord, i Balto (red.). 2000.
- Dannevig, Birger. 1970. Sykehuset i Aust-Agder 1920-1970. Samt litt om leger, helseforhold og hospitaler i eldre tid. Arendal.
- Grindland, Kari. 1990. "...at raade Bod paa og søge Erstatning for Tabet af Livskraften" Flekkerø Skjærgaardssanatorium 1903-1940, i *Årsskrift, Agder historielag*.
- Grødem, Mossa, Øistein Kristensen og Erik Lunøe-Nielsen. 1984. *Kristiansand sanitetsforenings klinikk for nervøse. 25 år 1959-1984*. Kristiansand.
- Hals, N. og Halvdan Sundt. 1926. Et kystvern. Gammelt fra Stavern og Fredriksvern. Oslo.

- Høgli, Ingolf. 1990. Lederprofiler ved Telemark Sentralsjukehus. 1903-1990. Skien.
- Høydahl, Hallgrim. 1995. "Ud fra den kvalme byluft" : Tuddal høfjellshotell 100 år. Tuddal.
- Michelsen, Paul Güttner og Ernst Pettersen. 1981. *Eg sykehus 100 år, 1881-1981*. Kristiansand.
- Nord, Einar. 1992. Kysthospitalet i storm og stille. Kysthospitalet ved Stavern 1892-1992. Stavern.
- Nåvik, Marit. 1999. "Med tommestokk og fagbriller". Alderspsykiatri i endring. Telemark sentralsykehus 1994-1997. Sem.
- Palmer, Herbert. 1987. Drammen sykehus/Buskerud sentralsykehus 100 år. Drammen.
- Roness, Atle, Eystein Kaldestad og Siri Rynning. 1982. *Ved St. Olavs kilde. Modum bads nervesanatorium 25 år*. Oslo.
- Strømsvåg, Birger. 1995. Tunge tak. En beretning om sykehusstriden i Vest-Agder. Kristiansand.
- Vestfold historielag. 2002. Streiftog gjennom helsevesenets utvikling i Vestfold. Vestfold.
- Vevstad, Andreas. 1995. *Aust-Agder sentralsjukehus 75 år*. Arendal.

Rikshospitalet

- Børdahl, Per E. 2000a. Rikshospitalet – et sykehus på flyttefot, i Balto (red.). 2000.
- 2000b. At redde Mødres og Børns Liv, i Balto (red.). 2000.
- Børdahl, Per E., Øivind Larsen, Jacob Birger Natvig og Elisabeth T. Swärd (red). 2001. *De tre riker. Rikshospitalet 1826-2001*. Oslo.
- Børdahl, Per E. og Øyvind Larsen. 2001a. Hvorfor et "almindeligt Hospital for Riget"? i Børdahl, Larsen, Natvig og Swärd (red). 2001.
- 2002b. Sykehuset vokser og flytter, i i Børdahl, Larsen, Natvig og Swärd (red). 2001.
- Elster. 1990. Rikets hospital. Historien om et lite samfunn i den store verden. Oslo.
- Johansen, J. N. M. 1865. Historisk Beretning om Rigshospitalet og Fødselsstiftelsen i Christiania. Christiania.
- Lie, Sverre O. 1993. For syke barn i 100 år. Barneklubben, Rikshospitalet, 1893-1993. Oslo.

*Gammelt og nytt – Ullevål sykehus i dag. I bakgrunnen ruvar Laboratoriebygget
frå 1978. Arkitekt: Østbye Kleven Almaas.
Bilde: Leif Maliks.*